

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Siyaset Bilimi Bilim Dalı

**FOUCAULT'NUN DİSİPLİN VE İKTİDAR
KAVRAMSALLAŞTIRMALARI ÇERÇEVESİNDE 12 MART
DÖNEMİ CEZAEVİ ANILARINI OKUMAK**

Özge İpek ESEN

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2021

FOUCAULT'NUN İKTİDAR VE DİSİPLİN KAVRAMSALLAŞTIRMALARI
ÇERÇEVESİNDE 12 MART DÖNEMİ CEZAEVİ ANILARINI OKUMAK

Özge İpek ESEN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Siyaset Bilimi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2021

TEŞEKKÜR

Eğitim hayatımın her safhasında beni destekledikleri, yanımda oldukları için, özellikle de yüksek lisans aşaması boyunca maddi ve manevi bana rahat bir ortam sağlamak için ellerinden geleni yapmaları, şefkat ve sabırla yaklaşmaları dolayısıyla ilk teşekkürü aileme etmek isterim; annem Şeyda ESEN'e yorgunluklarımda ve yılgınlıklarımda bana inanmayı bırakmadığı için, babam Adnan ESEN'e kararlılığıyla örnek olduğu için ve kardeşlerim Duygu ESEN ile Alper ESEN'e en az benim kadar heyecanlanıp beni teşvik ettikleri için minnettarım.

Her geçen gün akademi sosyal medyalaşp gösteri dünyasına dönerken, içtenliği, yardımseverliği ve çalışkanlığı ile bana örnek olan, danışmanım Doç. Dr. Kadir DEDE'ye çok teşekkür ederim. Tezin en başından sonuna kadar çok değerli katkıları olmasının yanı sıra akademinin anlam ve önemini de bana tekrar hatırlattı. Kadir hocayla buluşmama vesile olan, akademik hayatımın başında çok önemli dokunuşları olan değerli hocam Yücel DEMİRER'e çok teşekkür ederim. Tevazu dolu davranışlarıyla hayatımın her safhasında örnek aldığımı belirtmek isterim.

Çok değerli jüri üyelerine de katkıları için teşekkür etmek isterim. Prof. Dr. Aylin ÖZMAN ve Dr. Öğr. Üyesi Şebnem YARDIMCI GEYİKÇİ'ye hem jürimde olmayı kabul etmelerinden hem de çalışmanın önemine ilişkin görüş ve geribildirimlerinden ötürü çok teşekkür ederim. Bu katkılarıyla akademiye devam etme konusunda beni teşvik ettiler.

Bir öğrencinin yaşam koşullarına katkı sunmalarının haricinde, akademik gelişimimi de takip eden çok değerli isimlere teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Değerli yazar Zülfü LİVANELİ'ye çok teşekkür ederim. Başarılarımla gururlanıyor olması benim için en büyük şereflerden biridir. Bir abla bir dost gibi davranan sevgili Nükhet KARABAYRAKTAR'ın destekleri ve rehberliği de benim için çok büyük bir motivasyon kaynağı olmuştur her zaman için, çok teşekkürler. Elçin BULUT'un katkılarını da belirtmekten çok memnuniyet duyuyorum. Sevgili hocalarım Sıdika CEBECİ ve Serpil AKKÖSEOĞLU, sizlere ne kadar teşekkür etsem azdır, sizden aldığım ışığı yansıtmaya devam edeceğimden emin olabilirsiniz.

Entelektüel açıdan örnek aldığım, tezimin son okumasını yapıp, düzeltelerinde, son halini vermemde yardımcı olan teyzem Rukiye SERYANOĞLU'na ve editör Burhan DÜZÇAY'a çok teşekkür ederim.

Yola çıkarken kimi seçtiğimiz yoldaki başarımızı etkiliyor. Dostluklarıyla bana bunu yaşatan bazı isimlere de minettarım. Bu süreçte dertlerimi dinlerken akıl veren, yönlendiren, sakinleştiren, katkı sunan, zihnimi açan sevgili dostlarım Hacer KARAKUŞ'a, Eray KESKİN'e, Sevinç KARAGÜLLE'ye, Deniz YÜCE'ye, Erhan SANDIKÇI'ya, Dilay KILIÇ'a ve Berrin SEVİN'e çok teşekkürler. İsmi sayamadıklarım dâhil, iyi ki varsınız.

ÖZET

ESEN, Özge İpek. *Foucault'nun İktidar ve Disiplin Kavramsallaştırmaları Çerçevesinde 12 Mart Dönemi Cezaevi Anılarını Okumak*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2021.

Bu çalışmanın amacı gayri insani uygulamaları ile oldukça tartışmalı bir süreç olan 12 Mart dönemini, bu süreçte hapishanede bulunmuş kişilerin hatıratı aracılığıyla Michel Foucault'nun tartışma konusu ettiği iktidar, hapishane, kapatılma denetim ve disiplin gibi kavramsal çerçeve üzerinden ele almaktır.

Foucault'nun özne üzerine yaptığı çalışmalarda iktidar analizi önemli bir yer tutmaktadır. İktidarın, merkezi bir konumu olmadığını onun bir ağ gibi siyasal, sosyal yaşamın her yerinde olduğunu vurgulamaktadır. Foucault'nun iktidar kuramında, iktidar söylemler üzerinden özne üretmektedir. Bireyleştirmek, norm üretmek, normalleştirmek, söylem inşa etmek iktidarın özne üretiminde başvurduğu tekniklerdir. Foucault iktidarın merkezsizliğini vurgularken onu ancak kristalize olduğu mekânlarda çözebileceğimizi savunur. Bu mekânlar aynı zamanda normun üretildiği yerlerdir. Hapishaneler, akıl hastaneleri ve klinikler iktidarın kristalize olup normların üretildiği yerlerdir. Bu anlamda ceza iktidarın üstünlüğünü tesis etmez. Hapishane yumuşak başlı, üretken bedenlerin kapatılma, disiplin, gözetleme, bireyleştirme gibi tekniklerle ıslah yoluyla üretildiği mekânlardan biridir.

Foucault'nun teorik olarak çizdiği çerçevenin geçerliliği ve deneyimlenme şekilleri 12 Mart dönemi tutuklu ve mahkûmlarının hatıratına yansıma biçimleri çerçevesinde tartışılacaktır. Bu anlamda hatırat tarihsel bir dönemin hapishane koşullarını betimlemeye ek olarak söz konusu teorik çerçevenin pratikteki yansımalarının tartışılabileceği bir kaynak işlevi görecektir ve 12 Mart'ın tarihyazımına bir alternatif oluşturacaktır.

Anahtar Sözcükler:

Foucault, İktidar, Hatırat, 12 Mart Darbesi, Kapatılma

ABSTRACT

ESEN, Özge İpek. Reading 12 March Prison Memories within the Framework of Foucault's Conceptualization of Discipline and Power, Master's Thesis, Ankara, 2021.

The aim of this study is to examine the period of March 12, which is a very controversial process with its inhumane practices, through the conceptual framework of power, prison, confinement, control and discipline, discussed by Michel Foucault through the memoirs of those who were imprisoned in this process.

Power analysis has an important place in Foucault's studies on the subject. He emphasizes that power does not have a central position, it is everywhere in political and social life like a network. In Foucault's theory of power, power produces subjects through discourses. Individuating, producing norms, normalizing, constructing discourse are the techniques used by the power in the production of the subject. While Foucault emphasizes the decentralization of power, he argues that we can only dissolve it in the spaces where it is crystallized. These places are also the places where the norm is produced. Prisons, mental hospitals and clinics are places where power is crystallized and norms are produced. In this sense, punishment does not establish the supremacy of power. Prison is one of the places where docile, productive bodies are produced through techniques such as confinement, discipline, surveillance, individuation.

The validity of Foucault's theoretical framework and the way it is experienced will be discussed within the framework of its reflection on the memoirs of the detainees and convicts of the 12 March period. In this sense, in addition to describing the prison conditions of a historical period, the memoir will serve as a source where the practical reflections of the theoretical framework can be discussed and will constitute an alternative to the historiography of March 12.

Keywords:

Foucault, Power, Memoirs, 12 March, Discipline, Confinement

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: FOUCAULT, İKTİDAR VE DİSİPLİN.....	8
1.1. HAPİSHANE ÖNCESİ CEZA REJİMİ.....	16
1.2. SUÇUN VE CEZANIN DÖNÜŞÜMÜ.....	18
1.3. DİSİPLİN.....	21
2. BÖLÜM: 12 MART: YENİ TOPLUM – YENİ ÖZNE.....	26
2.1. 12 MART SONRASI TOPLUMSAL DÜZENİN SACAYAĞI.....	30
2.2. GÜVENLİK VE DİSİPLİN.....	34
2.3. 12 MART'IN ALTERNATİF TARİHYAZIMI: BİR OLANAK OLARAK HATIRAT.....	40
2.3. DEĞERLENDİRME.....	44
3. BÖLÜM: 12 MART'IN HAPİSHANELERİ.....	47
3.1. İKTİDAR VE DİRENİŞ ARASINDA KİMLİK.....	48
3.2. İŞKENCE-SORGU.....	56
3.3. HAPİSHANE İÇERİSİNDEKİ İKTİDAR.....	59
3.3.1. Gardiyan.....	63
3.3.2. Disiplin.....	65
3.3.3. Örgütün İktidarı.....	67
3.3.4. Tutuklular Arası İlişkiler.....	70
3.3.5. Örgütler Arası İlişkiler.....	73

3.4. DİRENİŞ	75
3.5. DEĞERLENDİRME	82
SONUÇ	84
KAYNAKÇA	90
EK 1. İNCELENEN HATIRAT LİSTESİ	95

GİRİŞ

Siyasal hayatın 10 yılda bir kesintiye uğradığı, duraklamalar yaşadığı demokrasi tarihine sahip bir ülkede, elbette sosyal bilimlerde en çok çalışılan konular, darbeler olmaktadır. Türkiye'nin darbeler tarihi içerisinde en az çalışılanı ise 12 Mart 1971'dir. Bu tarihte, hükümeti istifaya zorlayan bir muhtıra Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanlarının imzasıyla verilmiştir. Diğer darbelerin aksine muhtıra sonrasında partiler kapanmamış, parlamento feshedilmemiş, anayasa askıya alınmamıştır. Bunun yerine muhtırada belirtildiği gibi, partiler üstü bir hükümetin kurulması için tarafsız bir milletvekili arayışı Nihat Erim'in ismiyle neticelenmiştir. Nihat Erim, bu anlayışla kabineyi teknokratlardan oluşturarak muhtırada bir amaç olarak vurgulanan "reform"ların gerçekleştirilmesi için 12 Mart'tan iki hafta sonra göreve başlamıştır. Ancak yeni hükümetin göreve başlaması toplumsal ve siyasal alandaki gergin havayı dindirememiş, demokrasinin işleyişine yönelik tehlike çanlarını susturamamıştır. Muhtıradan bir ay sonra sıkıyönetim ilan eden partiler üstü hükümet, askeri bürokrasiyle birlikte bütünleşik olarak çalışmaya başlamıştır.

Bu çerçeveden bakılınca 12 Mart, 12 Eylül'e göre daha şiddetsiz, 27 Mayıs'a göre siyasal hayattaki etkisi daha önemsizmiş gibi görünebilir. Akademik açıdan az incelenmiş olması ve güncel ya da tarihsel dönem içerisinde politik söylemlerde kendine yer bulamaması tali önemde olduğu yanlışlığına yol açabilir. Diğer darbelere göre ne fail ne de kurban olarak, Kenan Evren ya da Adnan Menderes gibi ikonik bir aktörünün olmaması, darbe ile hükümetten düşürülen siyasi partinin kapatılmaması, hatta ara rejim boyunca hükümete destek vermesi yahut desteğini çekmesi gibi manevralarla siyaseten hâlâ belirleyici olması bu yanlışlığın sebeplerindedir. Ancak 12 Mart'ı, 27 Mayıs ya da 12 Eylül'de olduğu gibi belirli aktörlerin, belirli bir kesim üzerindeki müdahalesi olarak okumamak gerekir. 12 Mart ara rejim olması dolayısıyla tali değil, özgündür. Aktörsüz bir darbe, yönetim katındaki ilişkiler içinde, üstyapı ve altyapı unsurlarının etkilerinde değil ancak mikro ağlarda yayılan iktidarın izinde anlaşılabilir.

Bunun doğrultusunda Michel Foucault'nun geliştirdiği iktidar kavramsallaştırmasına başvurmak gerekir. Foucault'nun ileri sürdüğü anlayışın temel tezi iktidarın her yerde olmasıdır (Foucault, 2011a). İktidarı belirli bir aktörün elinde olduğu varsayımıyla, devlet yönetimine odaklanarak incelemek, toplumsal düzendeki normların oluşumunu, kimi öznelliklerin normal kabul edilip kiminin kabul edilmemesini açıklamaya yetmez. 12 Mart'ın tarihyazımında da yukarı odaklı çalışmalar, darbe ile gelen toplumsal düzende yeni özneyi, siyasal ve toplumsal alanda marjinalleştirilmiş olanı gözden kaçırmazlar. Oysa aktörü belirsiz bu darbeye iktidar ilişkileri devlet yönetimi düzleminde değil, hukukun kırılma noktası olduğu yerlerde çözümlenebilir. 12 Mart'ta da ara rejimle biçimlenen yeni siyasal alanda darbenin hedefi soldur. Muhtıra, hedefinde solun olduğunu açık bir şekilde ve doğrudan ilan etmese de, solu o dönemde takip edebileceğimiz yerler hapisanelerdir. Bu çalışma mikro ağlarda 12 Mart'ın yeni toplumunun normlarını, normal öznesini ve rasyonalitesini göz önüne sermek için solu bir deneyimler kümesinin öznesi¹ olarak ele alıp ara rejim boyunca mekânı haline getirilen hapisanede solun izini sürmeyi amaçlamaktadır.

Dolayısıyla bu çalışmada 12 Mart dönemi hapisane anıları analiz birimi olarak kullanılacaktır. Hatıratın 12 Mart çalışmaları içindeki önemi, devlet ve devlet belgeleri odaklı tarihyazımından kurtulup darbenin, hedefteki sola etkilerini gösterebilecek kaynak olmasından gelir. Her darbenin bir mağduru vardır. 12 Mart'ın mağduru sol kesim olmasına karşın literatür, makro siyasetin küçük bir parçasına odaklanmıştır. Pozitivist tarih anlayışının yukarı odaklı tarihyazıcılığı 1930'lu yıllardan sonra meşruiyetini kaybetmiştir; ancak 12 Mart'a ilişkin tarihyazımı pozitivist sosyal bilim perspektifinden onu hâlâ üstyapı unsurları çerçevesinde ele alarak neredeyse insansız tarih yapmaktadır. Oysa belirtildiği gibi darbenin etkileri ancak sonrasında kapatılan insanların gözünden aktarılınca anlam kazanabilir. Hatırat bu açıdan 12 Mart'ın tarihyazımında solun sesi olacaktır. Hatırat² türünün sosyal bilimlerde öznel değerleri barındırması nedeniyle hakikat açısından güvenilirliği sorgulanıyor olsa da bu çalışma

¹ Kimlik, bir insanın kendisine atfettiği ya da kendisine atfedilen deneyimler kümesidir. Kişi bir kimliği kendi kimliği olarak kurgularken ya da bu başkaları tarafından yapıldığında kendini o kimliğin öznesi konumuna yerleştirir. Çalışma boyunca özne ve kimlik kavramları Foucaultcu kavram setlerinin meşruluğuna dayanarak birlikte kullanılacaktır. (Keskin, 2011a: 14.)

² Hatırat türünün sosyal bilimlerdeki yeri için bkz. (Birinci, 2012; Roberts, 2002; Smith&Watson, 2001)

açısından bir sorun teşkil etmemektedir. Çünkü, Foucaultcu zeminde hakikat tek olmasıyla, töz olmasıyla tanımlanmaz. Farklı hakikatler, dönemin iktidarını, makbul öznesini görmemize yarayan bir işleve sahiptir (Foucault, 2015).

Çalışmada amaçlanan, 12 Mart 1971 muhtırası ile hapisanelere kapatılan solun, hapisane koşullarında iktidar ilişkileri içinde nasıl tanımlandığını ve darbenin sola etkilerini hatırat eşliğinde gözler önüne sermektir. Bunun için çalışmada 33 tane hatırat ve günlük incelenmiştir.³ Ancak hatırat türüne yakın olan nehir söyleşiler bu çalışmanın dışında bırakılmıştır.⁴ Otobiyografi ve günlüklerde kişinin tek ve yalnız olarak yazdıklarını üstlenmesi, sorumluluğunun tekil olarak üstlenilmesi bu yolla kendini gerçekleştirme ve anımsama sürecini tek başına yaşaması, 12 Mart dönemi iktidar ilişkilerini araştırırken bu türleri, diğer yazı türlerine göre daha sağlıklı bir materyal olması nedeniyle öne çıkarmaktadır. Günlük ya da otobiyografide, yazı sürecinin bir çeşit bilinç akışı olması nedeniyle kişi, iktidarı kendi algıladığı şekliyle aktarır.

Çalışmanın tarihsel olarak odaklandığı zaman aralığı ise 12 Mart 1971 ile 12 Temmuz 1974'tür. 12 Mart günü verilen muhtıra ile yeni bir siyasi dönem açılmıştır. Muhtırayı izleyen günlerde ise ülkenin dört bir yanında sendikalara üye işçiler, öğretmenler, sol derneklere ve kulüplere üye öğrenciler, sol görüşlü gazeteciler ve yazarlar gözaltına alınmış, çoğu hüküm giymiştir. Bu arada ülkeyi 1973 seçimlerine kadar partiler üstü bir hükümet yönetmiştir. 1973 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Milli Selamet Partisi (MSP) koalisyonunun ardından 1974 yılında genel af çıkarılmıştır. Bu iki tarih arasında ise sol görüşlü insanlar sıkıyönetim mahkemelerince hapsedilmiş olduğu için çalışma bu zaman aralıklarını kapsamaktadır.

Bu zaman aralığı içinde sıkıyönetim mahkemelerince gözaltına alınan ve hüküm giyenlerin isimleri, ulaşılan anılardan edinilmiş ve her isim için hatıratının olup olmamasına ilişkin araştırma yapılmıştır. Bu araştırma sonucunda toplamda 33 anı ve günlük incelenmiştir. İncelenen bu kitaplardan 22 tanesi çalışmada kullanılmıştır. 11 kitabın çalışmada kullanılmamasının iki sebebi vardır: Birincisi, bazı hatırat türü

³ Bu çalışmada incelenen hatırat listesi için Ek -1'e bakınız

⁴ Nehir söyleşiler format gereği kişiyi belirli bir şeyi hatırlamaya yönlendirebilirler. Hatta anımsama sürecini yazıya dökerken soruları soranın bu sürece müşterek olması anımsayan üzerinde belirli belirsiz bir iktidar yaratabilir. Nehir söyleşiler üzerinden yapılacak bir iktidar incelemesinde soruları soranın cevaplayana yönelik iktidarı bir bulanıklık meydana getirebilir.

kitaplarda 12 Mart'a ilişkin anıların yoğunluğunun çok az olmasıdır. Bunun nedeni ise ya o kişinin tutukluluğunun kısa sürmesi ya da 12 Mart döneminde yaşadıklarını ayrıntılarıyla anlatmaktan kaçınmasıdır. Bu da elbette kişi üzerindeki iktidarın bir etkisi olarak okunabilir. İkincisi ise aynı hapisshanede ve aynı koğuştta yatmış olan insanların anılarının fazlasıyla birbirine benzemesi nedeniyle çalışmada kullanılabilir farklı bir anının, olayın olmamasıdır. Bu tür kitaplarda benzer anılar dikkatlice okunmuş, anlatıdaki farklılıklar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu farklılıkların tespit edilmeye çalışılmasındaki amaç ise hakikati ortaya çıkarmak değildir. Bu farklılıklar üzerinden bir iktidar okuması yapmak amacıyla gözden geçirilmiştir.

Bu çalışma bir nitel araştırma örneğidir. Nitel araştırma çoğunlukla bir kuramdan yola çıkan, bir paradigma, bir bakış açısı üzerinden sorgulayıcı açık uçlu sorular yönelten, tanımlayıcı ve betimleyici özellikleri olan araştırmalardır. Sayısal veriler kullanarak hipotezleri test etmez, önermelerini pekiştirecek veriler bulmaya çalışır. Ayrıca nitel araştırma bir kuramdan hareket ederek onu geliştirmeye çalışır (Bryman, 2012). Bu tez çalışmasında da olduğu gibi nitel araştırma belirli toplumsal ve tarihsel bağlamlara dayanır. Nitel araştırmaya ilişkin bilgilerden hareketle, bu tez çalışmasının nitel araştırmanın bir türü olan vaka çalışması olduğu belirtilmelidir. Çalışmanın konusunu Türkiye siyasi tarihinde 12 Mart Darbesi döneminin cezaevleri oluşturmaktadır. Analiz birimi hapisshanelerdeki siyasi mahkûmların hatıratıdır. Hatırata dayalı bu çalışmada verileri değerlendirmek için eleştirel söylem analizi yöntemi seçilmiştir. Eleştirel söylem analizi çalışmanın kuramsal zeminiyle de paralel olarak belirli bir tarihsel dönemdeki söylemi iktidar ilişkileri ve sosyal kimlikler çerçevesinde ele almaktadır (Fairclough, 2006; Martinez, 2007).

Literatürde 12 Mart'ın diğer darbelere kıyasla çok daha az çalışıldığından bahsedilmiştir. Mevcut 39 yüksek lisans ve doktora tezine bakıldığında ise ağırlıklı olarak 12 Mart dönemi romanlarının incelendiği görülmektedir. Onun peşi sıra 12 Mart basını ve hükümetlerini ele alan çalışmalar gelirken, sınıfsal değerlendirmelere başvuran çalışmalar da mevcuttur. Sınıfsal açıdan yapılan 12 Mart okumalarından biri, muhtırayı ekonomik nedenler ve sonuçlar bağlamında ele alıp kurumlar üzerinden bir güvenlik toplumu vurgusu yapmaktadır (Subaşı, 2017). Darbenin sınıfsal değerlendirmesini yapan bir başka çalışma ise az gelişmişlik, iktisadi ve toplumsal yapı

çerçevesinde ortaya çıkan bir krizin sermaye lehine çözülmesi şeklinde değerlendirmiştir (Akgün, 2008). Buna ek olarak literatürde bu çalışma için önemli olan ve alternatif bir tarihyazımı amaçlayan, 12 Mart'ı hatırat çerçevesinden ele alan bir tez de mevcuttur. Bu çalışmada 12 Mart, bir dönem değil bir süreç olarak muhtırada aktif rol oynayan politikacı, asker ve bürokratların anıları çerçevesinde ele alınmıştır (Gezen, 2020). Oysa bu tezin ayırıcı vasfı muhtıra öncesindeki ekonomik süreçleri göz ardı etmeden yeni toplumsal ve siyasi düzende, darbenin mağdurları olduğunu vurgulayarak, kapatılmış kesimin gözünden muhtırayı aktarıyor olmasıdır.

Çalışmanın en önemli çıktılarından biri de 12 Mart'ı Foucaultcu iktidar kuramının bir pratiği şeklinde okumaktır. Literatür taramasında bu amaçla hazırlanan bir başka tez çalışması da mevcuttur. 12 Eylül 1980 darbesini o dönem hapisanede yatanların anıları üzerinden Foucaultcu iktidar perspektifinden değerlendirmeye çalışmıştır (Kahveci, 2018). Ancak bu tezde iktidar sadece cezaevi yönetiminden mahkûma yönelik, yukarıdan aşağıya inen bir olgu biçiminde ele alınmış ve hatıratın Foucault'nun kuramına dayalı bu çalışmaya katkısı tezin çıktısı olarak üzerinde durulmamıştır. Oysa bu çalışmada, Foucault'nun kuramına uygun bir biçimde iktidar bir töz olarak değil bir ilişki olarak ele alınacaktır. Hapishane içerisindeki iktidar ilişkileri aktarılırken yönetim ve mahkûm arasındaki olayların yanı sıra mahkûmların birbirleriyle ilişkileri ve kendileriyle ilişkileri de ele alınacaktır. Buna ek olarak, hatırat okumalarının Foucault'nun iktidar kuramına dayalı bir çalışma için birincil derecede önemli oluşundan bahsedilecektir.

Foucaultcu anlamda hapishaneleri bir kapatılma pratiği olarak ele alan bu çalışma hapishane çalışmaları için de önemli bir katkı sunmaktadır. Bu çalışmalar için literatür tarandığında mevcut 55 yüksek lisans ve doktora tez çalışmasında hapishaneyi salt Foucault'nun iktidar kuramına dayalı bir biçimde değerlendirmedeği görülmüştür. Oysa hapishane, birtakım iktidar ilişkileri içinde çözümlenmelidir. Bu iktidar ilişkileri sonucunda toplumun sınırlarına itilmiş öznellikler/kimlikler, Foucaultcu iktidar kavramsallaştırmasına başvurularak anlaşılabilir. Foucault'nun ortaya koyduğu iktidar kavram seti hapishane çalışmalarında ikincil önemde kullanılmıştır. Bu çalışmada ise salt Foucault'nun kuramına dayanarak hapishane, tüm yönleriyle ele alınmaya çalışılacaktır.

Hatırat okumalarının temelinde 12 Mart hapishanelerinde iktidarın izini arayan bu çalışma, üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Michel Foucault'nun geliştirdiği iktidar kavramsallaştırılmasından bahsedilecektir. Aşağıdan tarihyazımı yöntemine uygun olarak çalışmanın da analiz birimi olan 12 Mart dönemi hapishane anıları ancak Foucaultcu iktidar kavramsallaştırmalarıyla anlaşılabilir. Buna uygun olarak birinci bölümde Michel Foucault'nun geleneksel iktidar anlayışına karşı eleştirel düzlemden geliştirdiği savlar temelinde ilişkisel, tözsüz, merkezi olmayan iktidar anlayışı anlatılacaktır. Bu anlayıştan hareketle cezalandırma rejiminin tarihsel sürecinde iktidarın, bazı öznellikleri/kimlikleri dönemin rasyonalitesine uygun olarak çeşitli iktidar teknikleri yoluyla bastırıp, cezalandırıp, kapatarak yeniden kurduğundan bahsedilecektir. Özneyi kurmayı amaçlayan bu tertibat toplumsal düzende de belirli normları dolaşıma sokmaktadır. Foucault'nun çalışmalarından hareketle tarihteki iktidar anlayışlarına göre cezalandırılan özne üzerinden, normal öznenin, toplumsal normların ve ceza rejiminin değişiminden bahsedilecektir.

Bunu izleyen ikinci bölüm tarihsel bağlama ayrılmıştır. Bu bölümde, Foucault'nun iktidar çalışmalarındaki benzer biçimde 12 Mart süreci ele alınmaya çalışılacaktır. 12 Mart dönemindeki iktidar biçiminin, üstyapı ve altyapıdaki gelişmelerin de etkisiyle, bir kimliği kapatması ve bu kimlik üzerinden normlar oluşturması anlatılmaya çalışılacaktır. 12 Mart tarihyazımının sıkça vurgu yaptığı yerlere dikkat çekilip, böyle bir tarihyazımında gözden kaçırılan noktalardan bahsedilecektir. Bunun ardından, çalışmanın odak noktası olan 12 Mart döneminde kapatılan solun, üstyapı ve altyapı unsurlarındaki yansımalarına değinilecektir. Ancak bu yansımaların 12 Mart'ın etkilerini göstermede yetersiz olduğu savından hareketle, muhtırayla siyasal hayatta açılan yeni dönemin normal öznesinin, bir bölme pratiği çerçevesinde geliştiği savına dayanarak hapishanelerin incelenmesi gerektiği ifade edilecektir. Bu nedenle, ikinci bölümde son olarak 12 Mart'ta kapatılan öznenin ancak hatırat türü üzerinden irdelenebileceği gerekçelendirilecektir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise 12 Mart döneminde kapatılan kişilerin anıları üzerinden darbeye başka bir açıdan bakmak ve darbenin bu kişiler üzerindeki etkisi anlatılmak amaçlanmıştır. Anı sahiplerinin kimlikleri sebebiyle kapatılmış olmasından dolayı hapishane içerisinde, sorguda ve mahkemede kimliklerinin iktidar ilişkileri

içindeki yeri ve ağırlığı saptanmaya çalışılacaktır. Bunun yanı sıra işkence ve sorgu sürecinde kapatılan kişilerin iktidarla karşılaşması betimlenecek, bir iktidar tekniği olarak 12 Mart'ta işkencenin amacı tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bölümde çalışmanın ana hipotezleri hapishane içerisindeki iktidarın anlatıldığı kısımda çözümlenecektir. Hapishaneye içkin şartlar ve ruh hâlinin, bir ceza tekniği olarak kapatılmanın mahkûma hissettirdikleri aktarılmaya çalışılacak ve iktidar ilişkileri çerçevesinde çözümlenecektir. Doktor ve gardiyan gibi hapishane görevlileri ile olan ilişkiler de bu çözümlenmeye dâhil edilecektir. Bunu izleyen bölümde hapishaneye bütünleşik olan disiplin iktidarının mahkûmların hayatındaki etkilerinden bahsedilecektir. İktidarın her yerde, her ilişkide olabileceği önermesinden hareketle ideolojik örgütlerin birey olarak mahkûmla ilişkisi Foucaultcu iktidar kavramları çerçevesinde değerlendirilecektir. Buna ek olarak adi-siyasi suçlu, örgütlü-örgütsüz suçlu fark etmeksizin genel olarak mahkûmlar arası ilişkilerin dokusu aktarılmaya çalışılacaktır. Son olarak, Foucault'nun iktidar ve direnişin birlikte olduğu düşüncesinden hareketle 12 Mart dönemi hapishanelerinde geliştirilen direniş yöntemlerine ve direnişin niteliğine değinilecektir.

1. BÖLÜM

FOUCAULT, İKTİDAR VE DİSİPLİN

İktidar; sosyoloji, felsefe, siyaset bilimi ve tarih gibi sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında sıkça işlenen bir konudur. Bu alanlarca kavram, toplum ve iktidar arasındaki ilişkiler, iktidarın toplum içi ilişkilere etkileri, siyasal sistemlerdeki ağırlığı, yönetim mekanizması ve bürokratik ilişkiler bağlamında çalışılmıştır.⁵ Güncel siyasetin tam ortasında konuşulurken kuramsal alanda da alevli tartışmalar içinde kendine yer bulur. Kavram hem tekil olarak bu alanlarca ele alınmış hem de disiplinler arası çalışmalarda incelenmiştir. Her ne kadar farklı disiplinlerce konu edilmiş olsa da çalışmalar genel olarak siyasi iktidarın incelenmesinde kümelenmiştir. Kimi yaklaşımlar iktidarı yapısal çerçevede ele alırken kimi, ilişkiler üzerinden çözümlemektedir. İktidarın zorla elde edilmesi ya da rıza yoluyla üretilmesi tartışmaları, kavram üzerindeki ihtilafli durumu körüklemektedir. Bu çalışmada ise klasik yaklaşımlara da bir çeşit eleştiri olmasıyla alanda öne çıkan Michel Foucault'nun tanımladığı iktidar kavramsallaştırması ele alınacaktır. Düşünürün kavramsallaştırmasının diğer yaklaşımlara eleştirisi ve onlarla arasındaki farklılıklar kuramsal tartışma esnasında aktarılacaktır.

Michel Foucault modern iktidar çalışmalarına getirdiği eleştiriler ve kavramla ilgili çalışmalarındaki yöntemsel farklılıklar nedeniyle iktidar incelemelerinde muhakkak değinilen bir isim olmuştur. Onun, bu çalışmalar içindeki özgün konumunun haricinde, kendi çalışmaları arasında da iktidar özel bir yer tutmaktadır. Aslında Foucault'nun tüm çalışmalarının ana eksenini öznel deneyim ve özne üretimi üzerine olmuştur. O, belirli birtakım öznelliklerin nasıl olup da sorunsallaştırıldığını, kapatıldığını ve bunlar üzerinde normlar üretildiğini incelemek ister. Sorunsallaştırma, herhangi bir şeyi doğru ve yanlış oyununa sokan ve onu nesneleştirilen söylemsel ve söylemsel olmayan pratiklerdir (Foucault, 2014: 88). Birtakım kimliklerin niçin normal sayıldığı, neden bazı kimliklerin olanaklı olduğu ve diğerlerinin neden olmadığı gibi sorular, Foucault'nun çalışmalarındaki asıl meselelerdir. Sorunsallaştırma esas olarak özne üretimi ve öznenin kurulması gibi konuları, araştırmanın nesnesi hâline getirir.

⁵ Bahsedilen disiplin ve yaklaşımlar içindeki iktidar çalışmaları için bkz. (Lukes, 2016; Canetti, 2012; Mann, 2013a; Mann, 2013b; Mann, 2017; Russell, 2021; Poulantzas, 2014)

Foucault'ya göre özne, birtakım ilişkilerin ortasında kurulmaktadır. Bazı kimliklerin bastırılması, kapatılması, dışlanması ve bunun haricinde öznel deneyimlere ilişkin “normal” kimliklerinin oluşması, iktidar ilişkilerinin üretmesiyle, güdülemesiyle yahut kapatmasıyla olmaktadır.

Foucault, özne üretimini araştırmak için çalışmalarını iki özgün yöntemle ilerletmektedir. Bunlar: bilginin arkeolojisi ve iktidarın soybilimi (Foucault, 1999). Düşünürün çalışmalarında arkeoloji, belirli bir zaman diliminde özel bir söylemin olanağını ve bu olanakların koşullarını belirleyen kuralları aramaktır. Foucault, söylemleri analiz ederken tarihsel belge ve bilgilerin hakikiliğini denetlemek değil, bunların hakikat rejimi içindeki yerlerini bulmayı amaçlar (Özmkas, 2018: 79). Soybilim ise bedenlerin düzenlenmesi, davranışın yönetilmesi ve benliğin oluşumunda rol olan pratiklerle ilgilidir (Ritzer ve Stepnisky, 2018: 501-502). Soybilimle amaçlanan ise köken aramak değildir, köken meşrulaştırmaya yarar. Foucault, soybilim ile kesiti ele alarak oluşuma yönelik bir çalışma yapar, başlangıçlar ortaya çıkarmakla ilgilenmez (Özmkas, 2018: 85-86). Olguların spesifik, tarihsel, kültürel, söylemsel ve ekonomik soybilimsel çıkarımlarına yönelir (Oranlı, 2012: 43). Aslında Foucault, toplumsal düzen ve ilişkiler üzerine düşünürken tarihsel kaynakları kullanmaktadır. Tarih okumalarında mutlak surette determinizmden kaçınır, şimdiyi meşrulaştıracak kökenler yerine şimdiyi geçmişleştirmeyi tercih eder (Megill, 1998: 293). Arkeoloji, söylemi kendine mesele edinmiş olsa da iktidar ve bilgi arasındaki ilişkiye değinirken hem soybilim hem de arkeoloji yöntemleri ile Foucault, a priori yaklaşımlardan kaçınmaktadır. Bu açıdan tekillik, Foucault çalışmalarının öne çıkan özelliklerindedir.

Düşünürün çalışmalarında kullandığı yöntemle ilişkin bu bilgilerden sonra iktidar yaklaşımına geçilebilir. İktidar çalışmaları iki döneme ayrılmaktadır. Birinci dönemde *Deliliğin Tarihi* (1961) ve *Hapishanenin Doğuşu* (1975) kitapları çerçevesinde bir iktidar yaklaşımı geliştirilir. İkinci dönemde ise *Cinselliğin Tarihi* (1976) çalışması etkilidir. İktidar bu çalışmaların öncülüğünde ele alınıyor olsa da, her çalışma için belirli farklılıklar içermektedir. *Deliliğin Tarihi*'nde iktidarın baskı, yasaklama, sınır koyma özellikleri öne çıkarken, *Hapishanenin Doğuşu* ile negatif iktidar anlayışının iktidarı ve dolayısıyla da özne ile olan ilişkisini anlamaya yetmeyeceği düşünülerek, disiplin iktidarı kavramsallaştırmasına odaklanılır. *Cinselliğin Tarihi* kitabı ise liberalizmin

ahlaki ve toplumsal yayılımı, nüfus ölçekli yönetime dayanan biyopolitika ve yönetimsellik, incelenen iktidar yaklaşımları olmuştur.

Foucault'nun iktidar çalışmalarında birden fazla ve farklılıklar arz eden iktidar kavramsallaştırmalarına rastlanmaktadır. Düşünürün çalışmalarındaki bu farklılıklar sapmalar değildir. Onun çalışmalarında iktidar yaklaşımları sürekli değişip genişler; ancak bu değişim ve genişlemelerde kavramlar ve yaklaşımlar terk edilmez. Aksine bunlar iç içe geçmiş tarihsel stratejilerdir. Fakat düşünürün iktidar kavramlarından olan biyopolitika kavramsallaştırılması çalışmanın odağını oluşturan hapisane konusunu dışarıda bıraktığı için iktidar esas olarak güç ilişkisi ve disiplin yaklaşımıyla ele alınacaktır.

Foucault'nun, iktidar çalışmaları arasında özgün bir yeri vardır. Kendisinden önceki modern yaklaşımlardan farklı biçimde kavramı ele alıyor olsa da, tanım konusunda bir farklılık yoktur:

İktidar töz değildir. İktidar, kökeni uzun uzadıya araştırılması gereken esrarengiz bir şey de değildir. İktidar yalnızca bireyler arasındaki bir tür ilişkidir. Bu tür ilişkiler spesifik ilişkilerdir; yani mübadeleyle, üretimle, iletişimle hiçbir ilgileri yoktur; ama onlarla birleştirilebilirler. İktidarın karakteristik özelliği, bazı insanların başka insanların davranışlarını az çok bütünüyle (ama asla tamamen ya da zorlamayla değil) belirleyebilmeleridir (Foucault, 2012: 55).

Foucault'ya göre iktidar; birinin bir başkasının eylemleri üzerinde yaptığı etki, kişiyi başka bir davranışa yönlendirmektir (Bayram, 2003: 41). Davranışları değiştirir, etkiler ve belirler. Bu açıdan bakıldığında örneğin şiddete maruz kalmak bir iktidar ilişkisini ifade etmez. Fakat şiddetin kişiyi konuşmaya, susmaya yani davranışını değiştirmeye yönlendirmesi bir iktidar ilişkisidir. Bu noktada Foucault'nun, iktidar anlayışında, negatif unsurların asli olarak ortaya konmadığı belirtilebilir. Kaldı ki, iktidarın kendisi de tözsel biçimde ele alınmaz (Foucault, 2014: 60).

Foucault ilk dönem iktidar çalışmalarında geleneksel iktidar yaklaşımına odaklanmıştır. İktidar analizlerindeki geleneksel yaklaşımı adlandırmak için “hukuksal-söylemsel iktidar” kavramsallaştırmasını kullanır. Bu yaklaşımda iktidar, tek yönlü ikna ve zorlama, rıza alma, değiştirme ve etkileme şeklinde ele alınan ve bahsedilen eylemlerin failinin daha çok siyasal yönetimdeki kişiler ve kurumlar olduğu bir anlayışla analiz edilir. Hukuksal-söylemsel iktidar yaklaşımında Hobbes'la birlikte iktidar, sözleşmeye

dayandırılmış ve hukuksal güvence ile yönetilenlere güvence vermiş, hem de kendisini güçlendirmiştir. Hukuksal-söylemsel yaklaşımda iktidar yasaklar, sınır koyar, yasa yapar, sansürler ve tüm bunları bütün kurumlarında eşit düzeyde gerçekleştirir (Özmkas, 2018: 99-100).

Hukuk, yasa ve hükümdarlık çerçevesine dayanan bu yaklaşımın iktidarı ele alışımda bazı temel sorunlar olduğunu söyler Foucault. İktidar negatif olarak yani baskı şeklinde ele alınmaktadır. Bu teze karşı salt, katıksız baskının iktidar değil tahakküm olduğunu ve iktidarın sadece baskı biçimindeki tezahürünün onu çok dayanıksız kılacağını ifade eder. İktidar aynı zamanda üreticidir. Geleneksel yaklaşımda iktidarın tözselleştirilmiş olduğu görülürken Foucault'nun analizinde iktidar başlangıcı ve merkezi olmaması ve her yerdeki güç ilişkilerine işaret etmesiyle ayrılır. Bu iki tezden türeyen üçüncü eleştirisi ise iktidarı hukuki ve tözsel biçimiyle algılayışın onu devlete indirgemekle eş değer olduğudur (Özmkas, 2018: 102). Aslında burada geleneksel iktidara yönelik üç tür eleştiri yöneltilmektedir ve bu eleştiriler üzerinden de Foucault kendi iktidar yaklaşımının farklılığını vurgulamaktadır.

İlk eleştiride dikkat çekilen iktidarın salt bir baskı olmadığı fikridir ve Foucault bu şekilde kendi iktidar anlayışının üreticiliğini ifade etmektedir. Burada tahakküm ve iktidar arasında önemli bir ayırım yapar. Tahakküm, iktidar ilişkilerinin olmadığı öznenin yapıya ya da ilişkiye tabi kılındığı bir durumdur. Freudyen iktidar anlayışına; süper egonun egoyu bastırmasına benzeyen bir iktidar anlayışına karşı çıkar (Foucault, 2012: 42). Bu açıdan baktığımızda Foucault'nun iktidar anlayışı tek taraflı bir ilişkiyi ifade etmez. O, kendi örgütlenmesini oluşturan, tersine dönebilen bir güç ilişkisini göstermek istemektedir (Canpolat, 2005: 99).

İkinci olarak Foucault, tözsel iktidar anlayışının karşısına ağ biçimli iktidarı çıkarır. İktidarın sıfır noktası, orijini yoktur, her yerdeki güç ilişkileridir; bir merkezde, bir sınıfta ve bir kurumda cisimleşmez. Önceki savda da belirtildiği gibi iktidar yönelimseldir. Tersine çevrilebilirlikle statik iktidara karşı Foucault dinamik bir anlayışı ileri sürer. Burada yöntemsel bir nokta da öne çıkar. İktidarı yapısal olarak değil, ilişkiler açısından ele almaktadır. İlişkisel oluşuyla, alınıp verilebilen, cisimleşmiş, mülk edinilebilen iktidar anlayışının karşısına çıkmaktadır.

Son olarak, tözsel iktidar anlayışı temelinde iktidarın devlete indirgenmesine yönelik eleştirisini açıklamak gerekir. Foucault'nun iktidar çalışmalarına ilişkin değerlendirmelerde, kendisine yöneltilen sorularda devletin yoğunluğunun az olması sıkça gündeme getirilmiştir. Düşünür bu konuda şunları söylemektedir:

Ben devletin önemsiz olduğunu söylemek istemiyorum; benim söylemek istediğim, iktidar ilişkilerinin ve tabii iktidar ilişkileri konusunda yapılması gereken analizin ister istemez devletin sınırlarını aştığı, aşacağıdır. İktidar ilişkilerinin devletin sınırlarını aşması iki anlamda gerçekleşir: Her şeyden önce devlet, kendi aygıtlarının sahip olduğu mutlak güce rağmen, bütün fiili iktidar ilişkileri alanını işgal edebilecek güçten yoksun olduğu için; ikincisi, ancak devlet başka, yani zaten var olan iktidar ilişkileri temelinde işleyebileceği için (Foucault, 2011a: 73).

Devlet ve iktidar arasındaki ilişkilerin temelini başka yerlerde de detaylandırır. İktidarın genelde, devletin bireyler üzerinde uyguladığı baskı şeklinde anlaşılmasına karşın bir babanın çocuklar üzerinde, bir patronun işçiler üzerindeki etkisinin de iktidar olduğunu ifade eder. Foucault'nun da dediği gibi bu ilişkilerin devlet tarafından tamamen kontrol edilebilmesi mümkün değildir. Yine, ona göre bu ilişkileri var eden devlet değildir (Foucault, 2014: ss.162-248). Devleti var eden, onun iktidarını yaygınlaştıran bu ilişkilerdir. İktidar ilişkileri devletten türemez, ancak gitgide devletleşir. Bu anlamda Foucault'nun iktidar anlayışının yukarıdan aşağıya olmadığını hatta aşağıdan yukarıya bir yayılımın olduğu söylenebilir. Foucault için devlet, iktidarın kendisi değil, tezahürlerinden yalnızca biridir (Oranlı, 2012: 44).

Hukuksal-söylemsel iktidar adıyla incelenen geleneksel yaklaşım, tarihi bir gerçekliği de işaret eder. Hükümranlık iktidar biçimi esasen hukuksal-söylemsel iktidarın tarihsel tecessümüdür. Tarih boyunca hukuk, hükümranlığın dönüşümlerinde onunla birlikte hareket etmiş ve bu dönüşümlere meşru bir zemin sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Foucault'nun hukuksal-söylemsel iktidar ile kastettiğinin tarihsel karşılığı olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla hukuksal-söylemsel iktidarın tekniklerinin izlerini sürmek mümkündür. Geleneksel yaklaşımın iktidarın sınırlarını ve meşruluğunu araştırmasının tersine Foucault, bu tekniklerin izini sürmeyi amaçlamıştır. Geleneksel yaklaşımda eleştirdiği taraflardan yola çıkarak iktidarı, hukuksal-söylemsel iktidarı da kapsayıp daha geniş, pozitif anlamları da içerecek biçimde bir iktidar yaklaşımı olarak ortaya koymak için bazı önlemler almıştır. İlk önlem; teknikleri uygulayana değil, tekniğin uygulandığı özneye bakmaktır (Foucault, 2012: 246). Bunun için bir merkezden yayılan

iktidar görüntüsünün aksine iktidarı kendi mekânında yani özne, iktidarın nesnesi olduğu için bedenlerde aramak gerekecektir (Tekelioğlu, 1999: 138). Bir başka önlem ise iktidarı bir kişinin, grubun zümrenin sahipliğinden kurtararak, ağ biçiminde işlediğini, dolaştığını göstermektir. Fakat elbette iktidarın öznesiz olması onun bireysel irade ile yönetilmediği anlamına gelmez (Özmkas, 2018: 106). Tüm bu önlemlere ilişkin daha somut bir açıklama getirmek gerekirse; Foucault, iktidar ilişkilerini, etkinliklerinin en üst düzeyde ve yoğunlukta olduğu sınırları belirlenmiş kurumlarda analiz eder. Ancak bunu kurumların, yapıların tarihselleştirilmesi olarak yapmaz. Bizzat o kurumların kendisini de iktidar ilişkilerinin ortasına yerleştirir. Kurumlara yönelirken (hapishane, tımarhane, hastane) hukuksal modelden kurtulabilmek için iktidarın hukukla olan ilişkisinin kırılanaştırıldığı yerlere bakar (Foucault, 2014: 78-106).

Foucault'nun salt yasaklamayan, sınır koymayan, bastırmayan aynı zamanda özneleri üreten, yönlendiren, terbiye eden, yeteneklerini geliştiren iktidar yaklaşımı disiplin iktidarında cisimleşir. 18. yüzyılda karşımıza çıkan disiplin iktidarı, bedeni denetleyen, baskı altına alan ve üretime yönlendiren teknikler uygular (Özmkas, 2018: 62). Disiplin iktidarında; kırmızı çizgiler çizerek, mekânın sınırlarını belirleyerek geriye kalan alanın düzen olarak tanımlanması bu iktidar türünün karakteridir. Disiplin iktidarının sınır koyma eylemi negatif iktidar yaklaşımını çağrıştırıyor olsa da kurucu bir niteliği vardır. Bu sınırlar üzerinden özneler, iktidarca yasaklanmayan ve çizilen sınırlar içinde makbul görülen kimliklere yönlendirilir. Yönlendirme, belirlenen normlar üzerinden normal ve anormalin ayrılması ve kişinin normalliğe daveti ile gerçekleşir. Bu noktada dispoitiflerden bahsetmek gerekecektir. Dispoitifler, öznenin norma uymasında rol alan söylemler, kurumlar, mimariler ve kararlardır. Özne dispoitifler yoluyla güdülenir, güç ilişkileri belirli bir yönde gelişir ya da güç ilişkilerinin dönüşümü önlenir.

Disiplin iktidarı teknikleri, dispoitifler yoluyla belirli bir özneyi üretir ve öznel deneyimleri normlara bağlar. Foucault, disiplin iktidarında dışlanan kimlik üzerinden öznenin dolaylı olarak nasıl kurulduğunu göstermeye çalışır (Foucault, 2014: 107). Zaten çalışmalarındaki asıl mesele iktidarın tarihini yapmak değil, özneleşmenin tarihini incelemektir. Foucault'ya göre özneleşme sürecinde etkili olan üç tür nesneleştirme biçimi vardır: bilim statüsündeki konuşan özneyi, emek üreten özneyi ve biyolojik

anlamda yaşayan özneyi araştıran kipler; özneyi hem kendi içinde bölen hem de başkalarından bölüp ayıran pratikler; son olarak insanın kendisini özneye dönüştürme biçimleri. Bu çalışmanın konusu olan hapisane ikinci tür nesneleştirme kipidir. İkinci tür nesneleştirme deli ile akıllıyı, hasta ile sağlıklıyı, suçlu ile suçsuzu birbirinden ayırır. Bu ayrımla bölünen özneleri özel bir sorunsal olarak ele alır. Disiplin iktidarında insanlar bu öznel deneyimlerin öznesi olmayı kabul ettiklerinde kendilerini bu deneyimlere uyarlayacaklardır (Foucault, 2014: 15-16). Bölünme ve ayrımlar, belirli kimlikleri toplumsal düzlemde olumsuz, sakıncalı olarak sınıflandırmaya da sebep olur. Sınıflandırma, bu kimlikleri ıslah etmek, yok etmek, tecrit etmek için kurumlara meşruiyet sağlar. Kurumlar tehlikeli kimlikleri kapatmanın yanı sıra manipülatif işlevleri de haizdir. Örneğin kişi hırsızlığın yanlış olduğunu düşünmüyor olsa bile “suçluluk” kimliği nedeniyle hırsızlık yapmaktan kaçınacaktır. Böylece kurumlar, potansiyeli de kapsamı altına alırken, olumsuz veya sakıncalı kimliği işaretleyerek makbul kimliği de bu mesafeden tanımlamaya çalışır (Foucault, 2012: 14-15).

Disiplin iktidarında kurumlar içinde özne, hem yararlı hem de yumuşak başlı hâle getirilmek istenir. Bunun için disiplin iktidarının kullandığı bazı teknikler vardır. Bunlar; sıradüzensel gözleme, bireyler gözlemleyerek denetlenir; düzgüleştireci yargı bireyler yalnızca eylemleri üzerinden değil, diğer bireylerle o eylem dâhilindeki mesafeleri, konumları üzerinden değerlendirilir; yoklama, bu teknikle bireyler ayırt edilebilir, yargılanabilir ve denetlenebilir (Gutting, 2010: 125-126). Bu tekniklerin en önemli özelliği hapisanede, kışlada, okulda ve hastanede doğallıkla uygulanıyor oluşudur. Disiplin iktidarının kurumları arasında teknikler farklılaşsa da ruh değişmez. Birey, denetleme ve gözleme yoluyla üretici, yararlı ve uysal kılınmaya çalışılır.

Buraya kadar hem hukuksal-söylemsel iktidarın hem de disiplin iktidarının değerlerinden, ne olduğundan ve iktidar bakış açısıyla özne ile olan ilişkisinden bahsedilmiştir. Bu çerçevede iktidarın üretici olması, tersine dönebilmesi ve her yerde olması gibi önermeler dolayısıyla özne konusunda Foucault bazı şerhler düşmektedir. Bunlardan ilki, iktidarın özneyi kurmasına ilişkindir. Özne, iktidar tarafından kurulmaktadır ancak iktidar ilişkisi yalnızca özgür özneler üzerinde işleyebilir. Bu bağlamda özgürlük, iktidar ilişkisinin içerdiği tepki alanını ifade etmektedir (Foucault, 2011b: 21). Bu anlamda iktidar ilişkisinin direnişi de içerdiği söylenebilir. İktidarın her

yerde olması, direniş olmadığı anlamına gelmez bu açıdan. Aksine tepki alanı, özgürlük alanı yani direniş varsa iktidar ilişkileri vardır. Tabi kılınmış bir özne üzerinde iktidar uygulanmaz. İktidarı var eden gönüllü kölelik değildir, onu sürekli var eden ve kışkırtan özgürlük inadıdır. Bu noktada iktidarın rıza devşirdiğini ama özne ile arasında bir konsensüs olmadığını belirtmekte fayda var. Şiddet ve rıza iktidarın araçları olabilir ancak doğası değildir. Özetle özgürlük, iktidarın uygulanmasının ön koşuludur (Foucault, 2014: 73-75). Tepkiler alanının olmadığı bir iktidar ilişkisi olamaz, oyunun baştan belli olduğu bir yerde iktidar ilişkisi yoktur, tahakküm vardır.

Foucault her ne kadar iktidar ve direnişin birlikte var olduğunu söylese de direnişe ilişkin hiçbir çözümleme yapmamıştır. Bunun nedenlerinden biri, Foucault'nun iktidarı tekillikler hâlinde, a prioriye dayanmadan incelemesidir. Direniş iktidara içkin olduğu için direnişe ilişkin söylenecekler iktidarın doğasıyla ilgilidir. Ancak yine de üç tür mücadele biçimi öngörür: Tahakküm biçimlerine karşı yürütülen mücadeleler, sömürü biçimlerine karşı yürütülen mücadeleler, bireyi kendi öznelliğine bağlayan ve bu şekilde diğerlerine tabi kılan duruma karşı yürütülen mücadeleler. Bu üç mücadele tarih boyunca iç içe geçmiş ya da tamamen birbirinden bağımsız durumda bulunabilir (Foucault, 2014: 63). Üçü bir arada olurken, içlerinden birinin daha baskın olduğu durumlar da görülebilir. Nitekim çalışmada anıları incelerken bu mücadelelerden bahsedilecektir.

Disiplin iktidarının ikinci tür nesneleştirme kipiyle, belirli bir kimliği diğerlerinden ayırarak, bölerek özneleştirdiğinden yukarıda bahsedilmiştir. Bu ayırma, bölme edimini belirleyen ise tehlikedir. Tehlike, kapatılma ve dışlama (bölme ve ayırma) için meşruiyet sağlar (Özmkas, 2018: 40). Her iktidar ve her toplum kendine özgü bir özne yaratmaktadır. Belirli bir dönemin normal kimliğini görmek için, kapatılan kimliklere bakabilir ve Foucault'nun belirttiği gibi hukukun iktidardan koptuğu kurumları inceleyebiliriz. Bu nedenle hapisaneler özellikle de disiplin iktidarında özne üretiminde öne çıkan mekanizmalardandır. Foucault iktidarı niçin hapishanede çözümlediğini şu sözlerle ifade eder:

Hapishane, iktidarın en aşırı boyutlarıyla çırılçıplak ortaya çıkabileceği ve kendini ahlaki iktidar olarak aklayabileceği tek yerdir. 'Cezalandırmakta çok haklıyım; çünkü biliyorsunuz, hırsızlık yapmak, adam öldürmek kötü bir şey...' Hapishanelerde büyüleyici olan bu; bir kere iktidar gizlenmez, kendini

maskeleyemez, en küçük ayrıntılara kadar vardırılmış bir zorbalık olarak kendini gösterir, kendini hayasızca gösterir ve aynı zamanda saftır, tamamıyla 'aklanmış'; çünkü işleyişini çerçeveleyen bir ahlak içinde kendini tamamıyla ifade edebilir (Foucault, 2011a: 35).

İktidarın en sert, en maskesiz hâlini hapishanelerde izlemek ve kapatılan kimlikler üzerinden normu ve normaliteyi tespit etmek için Foucault hapishaneler üzerine çalışmıştır. Bu çalışmada da 12 Mart döneminin öznesini bulmak için kapatılan kimliklerin anıları incelenecektir. Fakat bu kısma geçmeden önce Foucault'nun, iktidar ilişkilerinde ve özne üretiminde hapishanenin özgün konumunu ele alış biçiminden bahsedilecektir. Bunu yaparken Foucault'nun kurum tarihine odaklanmadığını, 18. yüzyılın sonundan itibaren hapishanenin cezalandırmanın en iyi ve en etkili aracı olduğu düşüncesinin rasyonalite biçimini ortaya çıkarmaya çalıştığını belirtmek gerekir (Foucault, 2012: 251).

1.1. HAPİSHANE ÖNCESİ CEZA REJİMİ

Modern toplumda hapishane cezalandırmanın tam merkezinde yer alıyor olsa da Foucault 17. yüzyıla kadar kapatma kurumlarının dâhi olmadığını ifade etmektedir. 17. yüzyıldan sonra kapatma kurumları burjuva düzeninin önemli bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Kapatma kurumlarının hedef aldığı insanlar ise genelde çalışmayan ve çalışamayan kimselerdir; deliler, yaşlılar, hastalar, sakatlar ve suçlulardır. Kapatma yoluyla hem işsiz kesimin ayaklanma ihtimali önlenmiş, hem de denetlenebilir bir iş gücü oluşturulmuştur (Keskin, 2011: 12). 18. yüzyılda ise kapatılanlar arasında kategorik ayrımlar yapılmaktadır: Deliler tımarhaneye, suçlular hapishaneye... 18. yüzyıla kadar hapishane, ceza rejimi içinde bir geçiş mekânıdır, cezalandırmanın asli unsuru değildir. Disiplin toplumunun ortaya çıkışı, kapitalizmin etkisiyle, özneyi bölme yoluyla nesneleştirmek için, hapishane ceza rejiminin içine yerleşmiştir. Ceza rejimindeki bu değişiklik steril, köksüz ve bağlantısız olmamıştır. Hapishane, kendinden önceki ceza rejiminin izlerini de taşır. Bu dönüşümü anlamak ve disiplin iktidarından önceki negatif iktidar anlayışının özneler üzerindeki etkinliğini izlemek için ilk olarak hapishane öncesinde, hükümlerlik iktidarının ceza rejiminden ve hapishaneyi ortaya çıkaran nedenlerden bahsedilecektir. Ardından disiplin iktidarının ceza tekniği olan hapishane ele alınacaktır.

19. yüzyıla kadar her ceza, şiddet içerikli bedensel bir cezalandırmadır. Hapishanenin Doğu adlı kitabında Foucault uzun bir azap çektirme sahnesiyle açılış yapar. Dehşet veren bu anlatı ile Foucault, ilk olarak azap çektirme ve hapsetme şeklindeki cezalandırma tarzı arasındaki farklılıkları ve değişimi sorgular. Ne oldu da azap çektirilen beden bir yüzyıl bile geçmeden ceza için farklı bir biçime girdi, dönüştü?

Bunun için öncelikle hükümlerlik iktidarında suçu ve suçluyu konuşmak gerekir. Hapishanenin ortaya çıkışı salt cezanın dönüşümünü değil suçun, suçlunun dönüşümünü, iktidar anlayışının dönüşümünü de içermektedir. Hükümlerlik iktidarında suç, iktidara karşı, kralın otoritesine karşı işlenmiş sayılmaktadır. Suçlu bu anlamda iktidarın düşmanı olarak damgalanmaktadır. Bu nedenle infaz hükümdarın yaralanmış itibarını iyileştirmeyi amaçlar. Hükümlerlik iktidarında suç, azap çektirme ile cezalandırılmaktadır. Foucault törensel bir ceza olan azap çektirmenin amacının adaleti tesis etmek değil, iktidarı işler kılmak olduğunu söyler (Foucault, 1992: 61). Hükümlerlik iktidarının ceza rejiminde suçlunun suçu araştırılmamaktadır. Mahkeme süreci gerçeği ortaya çıkarmak için işlemez, suça biçilecek cezayı onaylama görevini yerine getirmek için işler. Suçlu, kendisine isnat edilen suçla ilgili kanıtları, tanıkları bilmez; hüküm bekleyen bir kurban gibidir. Suçlu “soruşturma” sürecine geldiğinde suçunu itiraf etmesi beklenmektedir. Bunun için ona işkence edilecektir. Foucault, sorgulayan ve sorgulanan arasındaki bu işkence sahnesini düelloya benzetmektedir. Çünkü, bu düelloda sanık eğer işkenceye dayanabilirse ölmemekle ödüllendirilecektir. Fakat bu ödül kesin bir beraat anlamına gelmez (Foucault, 1992: 51).

Azap çektirme -elbette tekniklerinden bahsetmek çalışmanın kapsamı dışında kaldığı için- amacı, etkisi ve suçlu ile ilişkisi bakımından ele alınacaktır. Bu törensel ceza, hayatı binlerce ölüme bölerek onu acı içinde tutma tekniğidir (Foucault, 1992: 41). Azap çektirme ile suçlu beden işaretlenerek zihinlerde suç ve cezaya dair iz bırakılmaktadır. Bu yüzden bu ceza tekniğinin törensel olması ve gösteriş içinde gerçekleşmesinin bir işlevi vardır. Böylece halk, iktidarın dışavurumuna tanık olur. Üstelik her tarafından kan ve acı fişkıran bu ceza sanılanın aksine öfke barındırmaz. Azap çektirme törensel olduğu için halkın da iştirak etmesi önemlidir. Halkın bu gösteriye katılmasının bir amacı, onu dehşete düşürmek ve iktidarın görkemi, hükümdarın büyüklüğü karşısında savunmasız bırakmaktır. Aynı zamanda infaza

katılıp, katkı sunması da gerekmektedir. İnfazdaki yuhalamalar, suçun mahkûma bağırarak hatırlatılması infazdan halkın payına düşendir. Ancak halkın bu gösterideki etkisi bazen işleri tersine döndürebilmektedir. Mahkûm ve cellât arasındaki düelloda cellât işini düzgün yapamadığında halk cellâdın peşine düşer ve mâhkumu kurtarır. Bazen de cellâdın olağanın dışındaki azap teknikleri halkta mahkûma karşı bir merhamete yol açar (Foucault, 1992: 61).

Bu nedenle, azap çektirme ayinlerinde askerler ve muhafızlar hazır bulunmaktadır. Bu katılımın üç anlamı vardır. Birincisi, suçlunun infazdan kaçışını engellemek; ikincisi halkın mahkûma karşı olumlu ya da olumsuz müdahalesini önlemek; son olarak, yasaya karşı gelmiş olan suçlunun hükümdarın bir düşmanı olduğunu hatırlatmak (Foucault, 1992: 62).

Kamuya açık infazda Foucault'nun özellikle değindiği birkaç aşama vardır. Halkın da iştirak ettiği törensel cezada suçlu sokaklarda dolaştırılıp, kilisenin önünde suçunun itirafı sağlanmakta ve suçlunun ağzından bizzat kendi mahkûmiyeti ilan edilmektedir. İtiraf bu noktada halkın önünde bir gerçeklik anı inşa etmektedir. Mahkûmun işlediği suça göre infaz sırasında çeşitli semboller kullanılarak suça gönderme yapılmaktadır. Hatta bazen suçluya, suç anını tekrarlatarak adaletle ilişkin yargılar üretilmekte, gerçeklik anı pekiştirilmektedir (Foucault, 1992: 56). Tüm bunlar, halkın imgeleminde suç, suçlu ve ceza arasında bir özdeşlik kurmayı amaçlar.

1.2. SUÇUN VE CEZANIN DÖNÜŞÜMÜ

17. yüzyıl sonuna doğru suçun niteliğinde değişiklikler olmaya başlamıştır. Artık kanlı suçların yerini mülkiyete yönelmiş suçlar almaktadır (Foucault, 1992: 92). Bu değişimler elbette ekonomik ve sosyal birtakım değişimlerle (nüfus artışı, zenginliklerin ve mülklerin artışı gibi) etkileşim içindedir. Suç parametrelerindeki değişiklikler ceza rejiminde yeni bir anlayışa ihtiyaç duyulmasını beraberinde getirmiştir.

Ceza rejiminde yapılması planlanan reform, toplumu kuşatan ekonomik bir cezalandırma yöntemi amaçlamaktadır. Hükümlerlik iktidarının ceza rejimindeki kuralsızlık, istikrarsızlık, düzensizlik yerine iktidarın yeniden dağıtıldığı, daha ince, daha ekonomik ve daha etkili bir cezalandırma süreci hedeflenmektedir. Toplumu

kuşatan bu ekonomik ceza rejiminyle, hükümlerlik iktidarında bazı halk tabakalarının bazı yasadışılıklara müsamaha göstermesini engellemek istenmektedir. Katı kurallar konularak yasadışılıklara halkın sempatiyle yaklaşmasını çerçeveleyerek suçun yayılımı önlenecektir. Bu nedenle suç, hükümdara karşı değil, topluma karşı işlenmiş olduğu ilkesiyle ele alınmaktadır. Hükümlerlik iktidarının ceza rejiminde halk, ceza sürecinde aktif bir rol üstlenmiyordu ancak yeni ceza rejiminde suçlu halk adına yargılanarak, halka suçlu için verilen cezanın sorumluluğu da yüklenmektedir.

Ceza rejiminde yapılması istenen reformun kapsamı da genişdir. Cezanın gelecekteki ihtimalleri de içermesi beklenir. Bu amaçla reformize edilmiş cezada yaptırım geçmişe değil, geleceğe; suçun tekrarlanmamasını, örnek alınmamasını sağlamaya yöneliktir. Bunun için suçlunun potansiyeli, neden suç işlediği de bilinmelidir. Şayet suç tekrarlanırsa ceza iki katına çıkacaktır. Çünkü amaç suçu cezalandırmak değil, suçlu olan karakteri, suçun dışı vurumunu cezalandırmaktır. Yaptırımların amacına uygun olarak reform geçirmiş ceza rejiminin öngördüğü ilkeler şunlardır:

- 1- En Az Miktar Kuralı: Suç avantaj sağladığı için işlenir. Cezayı suçun getireceği yarardan daha fazla olacak şekilde belirleyerek kişinin cezadan sakınması yoluyla suçu işlemesi engellenebilir.
- 2- Yeterli Ülküsellik Kuralı: Reform, azap çektirmedeki acının yerine ceza fikrinin sıkıntısını, hoşnutsuzluğunu koyar.
- 3- Yan Etkiler Kuralı: Cezanın asıl etkisi suçu işleyen değil, suçu işlememişler üzerinde olmalıdır.
- 4- Tam Olarak Emin Olma Kuralı: Yasalar sayesinde suç ve ceza arasındaki bağ sıkılaştırmıştır. Reformdan önceki ceza iktidarında suçlar ve cezalar kesin bir hükme bağlanmadığı ve kralın her an müdahale edebileceği ihtimali suçlunun cezadan kurtulma umudunu diri tutmaktaydı. Bu da cezanın suç üzerindeki caydırıcılığını zayıf kılmaktadır. Oysa, ceza iktidarında yasanın egemen kılınması ile suç ve ceza arasında zihinlerde kesin bir bağ oluşmaktadır.
- 5- Harcâlem Gerçek Kuralı: Bu tamamen soruşturma safhasına ilişkin bir kural. İşkence ile suçludan zorla alınan itirafın, yarım kanıtların, kanıtsız isnatların yerine günümüz

ceza iktidarına da yerleşmiş olan masumiyet karinesinden yola çıkarak tamamiyle hesaplı, biçimlenmiş bir soruşturma öngörülmektedir.

6- Optimal Nitelik Belirlenmesi Kuralı: Hangi türden yasadışılığı azaltmak istediğini belirleyebilmesi için tüm yasadışılıkların kapsamlı bir biçimde yasalarda belirlenmiş olması gerekmektedir (Foucault, 1992: 116-121).

Yeni ceza rejiminde de, hükümlanlık ceza rejiminde olduğu gibi suç-ceza-suçlu arasındaki özdeşliği kurmaya ve pekiştirmeye yönelik birtakım teknikler yerleştirmek tasarlanmaktadır. Günlük hayat içerisinde bu birlikteliği zihinlerde tutmak için küçük işaretlere başvurulabilir. İşaretlerin amacını şu sözler en açık haliyle ifade etmektedir: “İdeal ceza yaptırım uyguladığı suça göre şeffaf olacaktır; böylece onu seyreden kişi açısından kesinlikle, cezalandırdığı suçun işareti olacaktır; ve suç işlemenin hayalini kuran kişi için de yalnızca suç fikri ceza işaretini uyandıracaktır.” (Foucault, 1992: 130) Suçu işleyen gücü cezanın içinde de kullanmak bir işaret örneğidir. Mesela; mülkiyete karşı saygı duygusunu kaybetmiş olan kişiye bunu kazandırmak en iyi ceza yöntemidir. Bunun için, onun tasarrufunda olan her şeye el konulabilir; zamanına, özgürlüğüne ve bedenine. Yeni ceza rejiminde, suç ve ceza arasındaki mesafe daha da kısaltılmaktadır. Artık suçun sonunda hükümdarın ne ceza vereceğini beklemeye gerek yoktur. Önceden belirlenmiş kurallar dizisi içinde suçun ve cezanın konumu ve sınırı belirlidir. Yasanın egemenliğinde suç işlenir işlenmez ceza onun yanı başında belirir (Foucault, 1992: 132-138). Ceza sürecinde suç artık başka türlü değerlendirilmektedir. Foucault bunu şu sözlerle ifade eder:

“Artık yalnızca olay saptanmış mıdır ve bir suç oluşturmakta mıdır? diye sorulmamakta, bu olay nedir, bu şiddet ve cinayet nedir? Bunu hangi gerçeklik düzeyine veya alanına dahil etmek gerekir? Bu bir düş kurma, psikolojik tepki, bir çılgınlık anı mıdır, yoksa bir ahlak bozukluğu mudur?” diye sorulmaktadır. ... Artık yalnızca bu ihlalin yaptırımı hangi yasada yer almaktadır?” diye sorulmamakta aynı zamanda “en uygun çözüm hangisidir? Öznenin gelişimi nasıl öngörülebilir? En kesin olarak hangi şekilde ıslah edilebilir?” diye sorulmaktadır (Foucault, 1992: 25).

Tüm bu yeni ceza rejimi betimlemelerinde hapisane ile örtüşen ve örtüşmeyen yanlar vardır. Ceza rejiminde reformu savunan kimseler, o dönem için hapisanelere ön yargıyla yaklaşmakta ve ceza rejiminde yoğunluklu bir mekanizma olarak inşa edilmesi fikrine karşı aleyhte bulunmaktadırlar. Ancak Amerika ve İngiltere’deki bazı ceza

modellerinin gitgide yaygınlaşması hapishane aleyhine olan görüşleri silip süpürmüştür. Bu modellerde reformcuların öngördükleri ceza rejimiyle birtakım özellikler ortakır. Örneğin, ikisi de suçun tekrarını engellemek için önlem almaktadır. Suçu silmek değil, suçluyu dönüştürmek amaçlı ceza verilir. Bir başka benzerlik, bu modellerin reformcuların isteğine uygun olarak cezanın bireyselleşmesinde elverişli olmasıdır. Hapishane sistemi içerisindeki temsil, işaret oyunu daha çok saygı gösterme, iyi alışkanlıklar, işe özen, ortaklaşa çalışma, sessizlik, tek başına düşüncelere dalma, zorunlu hareketler, kurala bağlı faaliyetler, saatler, zaman kullanımı üzerinedir. Aslında bu noktada reformcuların öngördüğü şeyde temsil öne çıkarken hapishanede beden öne çıkmaktadır. Hapishanede bedenin terbiye edilmesi, işaretlerle değil alışkanlıklar ve tavırlarla gerçekleştirilir (Foucault, 1992: 160).

Bu benzerlikler, neden hapishanenin azap çektirmenin yerine geçtiği sorusunu cevaplıyor olabilir ancak Foucault bunun nasıl olduğunu da sormaktadır. Bu noktada toplumu, normlarla kuşatan, özneli normal/anormal şeklinde bölen ve dışlayan disiplin iktidarı karşımıza çıkar.

1.3. DİSİPLİN

Disiplin, bedeni denetleyen, güçlerini sürekli olarak tabiiyet ilişkileri içinde geliştiren ve onu yararlı hâle getirirken itaatkâr kılan yöntemlerin hepsidir. Hapishanenin ceza rejiminde ağırlıklı konumunu almasından önce 17. yüzyılda Foucault disiplinin başka kurumlarda da var olduğunu ifade eder (Foucault, 1992: 169). Disiplinin asıl nesnesini beden oluşturmaktadır ve toplumsal ilişkilerin, kurumların her yanına yayılan disiplinler iktidar ilişkilerinin ortasına düşen bedeni tanımlamak için siyasal anatomi kavramını kullanır. Hapishaneye giden yolda topluma yayılmış disiplin kurumlarındaki ortak birtakım özellikleri ve siyasal anatomiye yönelik teknikleri incelemekte fayda var. Böylece, hapishanedeki disiplin teknikleri anlaşılabilir.

Disiplinin, mekânsal ölçekte işlediğini, sınırlar çizerek özneyi üretime (değer üretimi, öznellik üretimi, materyal üretimi, sözcelerin üretimi) yönelttiğinden daha önce bahsedilmiştir. Davranışlar, mekân içerisinde dağıtılır. Bunu yaparken de kullandığı bazı teknikler vardır. Alanla sınırlayarak, çit çekerek kategorize etmek bu tekniklerdendir. Aynılar aynı tarafa konur. Bir başka teknik ise, çerçevelemektir.

Grupları dağıtıp, ortaklaşa alanları parselleyerek, kişileri sabitlemeyi, gözetim altında tutmayı ve kayda almayı sağlar. Bir başka teknik de, daha çok ordu ve okulda kullanılan mertebelere ayırmaktır. Kişileri mertebelere ayırarak onları sürekli ölçmekte ve sürekli değerlendirmektedir (Foucault, 1992: 175-180).

Mekânsal düzenlemelerin yanı sıra disiplin, zamansal ölçekte de tekniklere sahiptir. Özne, inceltilmiş, düzene sokulmuş zaman kullanımı ile çerçevelenmektedir. Eylemler unsurlarına bölünerek zamana göre dağıtılırlar. Aynı zamanda zaman ve mekân ölçęindeki tekniklerin çıktısı olarak beden-jest-nesne arasında eklemleme sağlanır. Foucault, buna ilişkin silah örneğini verir. Tetik hep aynı elle, aynı parmakla çekilir. Göz hep belli bir mesafeden nişan alır. Bu, zaman kullanımını da azaltmak için pratik bir yöntemdir (Foucault, 1992: 182-190). Disiplin teknikleriyle birlikte beden, kendini büyük bir makinenin parçası olarak hissetmektedir. Adımları, hareketleri, konumu bu makinenin içinde ve ona göre oluşturulmuştur.

Disipliner iktidarı etkili, ekonomik ve özgün kılan asıl teknik ise gözetimdir. 18. yüzyılda başlayan hiyerarşik gözlem ile disiplin iktidarı daha yaygın hâle gelmiştir. Disipliner iktidarın kapatma kurumlarında, kendine özel yasaları olan, kendi özelleşmiş cezaları ve yaptırım biçimleri olan ceza mekanizması vardır. Yasaların boşlukları, kendi usullerinde doldurulur. Bu mekanizmada bedenin en küçük hareketi bile cezanın konusu olabilir. Gözetleme tekniğinin en etkili örneği ise panoptikon tasarımında kendini gösterir. Panoptikon, yerleşmiş bir gözetleme tekniği değildir ancak Foucault'ya göre gözetleme olgusunu çok iyi özümsemiş bir semboldür. Bu mimari tasarım Jeremy Bentham'a aittir. Foucault panoptikonla ilgili şunları yazar:

Bentham'ın Panopticon'u bu düzenlemenin mimari biçimidir. Bunun ilkesi bilinmektedir: çevrede halka halinde bir bina, merkezde bir kule; bu kulenin halkanın iç cephesine bakan geniş pencereleri vardır; çevre bina hücrelere bölünmüştür, bunlardan her biri binanın tüm kalınlığını katetmektedir; bunların, biri içeri bakan ve kuleninkilere karşı gelen, diğeri de dışarı bakan ve ışığın hücreye girmesine olanak veren ikişer pencereleri vardır. Bu durumda merkezi kuleye tek bir gözetmen ve herbir hücreye tek bir deli, bir hasta, bir mahkum, bir işçi veya bir okul çocuğı kapatmak yeterlidir (Foucault, 1992: 251).

Baştan ayağı gözetlemenin kendisi hâline gelen bu mimari yapıda kapatılanların hepsi bireyselleşmiştir. Görülmeden gözetleme prensibi üzerine işleyen mekanizma, bireylerin davranışlarını sürekli kontrol altında tutarak yönetmektedir. Tek bir

gözetmenin bakışı buna yeter. Hatta Foucault, gözetleme kulesinde birinin olup olmadığının bilinmemesi sebebiyle kapatılan bireylerin gözetmen orada olmasa bile kendilerini iktidar altında hissedeceklerini ifade eder (Foucault, 1992: 251). Birey, karşısında iktidarı şahsileştirecek bir öteki bulamaz ve bu durumun yarattığı asimetri, dengesizlik Foucault'ya göre hükümlerlik sisteminin ceza rejiminin prensibi olan “aynılık”ten çok daha etkilidir.

Disiplinin kurumlar içerisinde yerleşik hâle gelmesi, onun topluma doğru yayılmasında önemli rol oynar. Sermaye birikiminin artışıyla birlikte disiplin mekanizmaları insanları faydalı, verimli, üretken kılan becerilerini artıran etkileriyle, ekonomik düzene paralel, onun rasyonalitesine uyum sağlayabilen insan tipi ortaya çıkarmış ve bu mekanizmalar gitgide yaygınlaşmıştır.

Tam bu kavşakta hapisane bir ceza yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hapisane bu yeni insan tipine uygun ilişkileri ürettiği için bu kadar çabuk kabul gördü, der Foucault (Foucault, 1992: 296). Kapatılan kişi üzerinde kesintisiz ve uzun süreli etkisiyle, bireyselleştirerek topluma kazandırmayı amaçlar. Disiplin iktidarının cezalandırma yöntemi olarak kendine yer bulan hapishaneyi tanımlayabilmek, yeni iktidarla kesişimini ve hapishanenin ceza rejimindeki konumunu öğrenmek için hapishaneyi incelemek gerekir.

Hapisane, 18. yüzyılın sonuna gelene kadar ceza rejimi içerisinde bir cezalandırma yöntemi olarak var olmamıştır. Daha çok infaz öncesi mahkûmun bekletildiği mekândır. Sermaye birikiminin artışı, nüfusun çoğalması ve işsizliğin mülkiyet hakları açısından tehdit olarak algılanması sonucu disiplin iktidarının bu yeni toplumun rasyonalitesine eklenmesi ile hapishane, ceza rejimi içerisinde özgül bir konuma gelmiştir. Ancak suçluluğun hukuken nihai durağı olan hapishanenin ceza hukuku ile doğrudan bağlantısı yoktur (Akay, 1995: 22). Çünkü ceza hukukunun nesnesi suçlulardır. Hapisane, ceza hukukunun asli konusu değildir. Bunun sonucu olarak hapishane kendi iç yaptırım mekanizmalarına ve cezalandırma düzenine sahiptir. Ceza rejiminin önemli bir parçası olan hapishane, cezalandırma gücüne de sahiptir. Yargıcın hükmü cezanın son noktası değildir. Hapisane bu hükmü düzenleyici bir ilke içinde ele alır. Buna ek olarak bireyselleştirme amacı üzerine kurulu olan hapishane mahkûmun gidişatını da cezalandırma sürecine ekler.

Hapishane yalnızca mahkûmun gidişatını değerlendirmez. Onun potansiyelini, hayat hikâyesini, hal ve tavırlarını da kayıt altına alır. Böylece yasadışı çıkan mahkûm kimliği yerine “suçluluk” kimliğini ikame eder. İktidar, eğilimler, potansiyeller üzerine mahkûmdan bilgi damıtarak bir suçluluk profili oluştururken aynı zamanda ona suçluluk kimliğini de dayatır (Foucault, 1992: 322).

Hapishane onu ceza rejiminde özgün kılan iktidar anlayışına bağlı olarak “ıslah amacı” üzerinde yükselmiştir. Kişiyi dışlarken aynı zamanda içermek, der Foucault (1992). Hapishanenin cezalandırma biçiminde ise temel birkaç ilke vardır. Mahkûmlar cezalarına, yaşlarına, sınıflarına, yatkınlıklarına ve ıslah tekniklerine göre dağıtılır. Ceza tek tip değildir. Bu sınıflandırma ile mahkûma yönelik cezalar çeşitlendirilir. İslah amacına uygun olarak zorunlu çalışma, hapishanelerde sık başvurulan bir tekniktir. Zorunlu çalışmanın haricinde, eğitimler de ıslah amacıyla mahkûmun dönüşüm sürecinde etkili tekniklerdendir (Foucault, 1992: 343).

Yeni cezalandırma rejimiyle birlikte hapishane özgül hâle gelse de beden hâlâ iktidarın mekânı, dolayısıyla da cezalandırmanın nesnesidir. Artık ceza açısından beden, ruha ulaşmanın bir yoludur (Foucault, 1992: 12). Potansiyelleri ortaya çıkarmak, eğilimleri belirlemek için beden sarmalanır. Azap çektirme törenlerindeki gibi bedeni ele alan cellât değil; onu yoğuran, şekillendiren gözetmenler, hekimler, psikiyatristler, din adamlarıdır. Ceza süreçlerindeki bu dönüşüm bedeni siyasal anatomi olarak ele almanın bir uzantısıdır.

Foucault, ıslah amacıyla kurulan ceza rejiminde özgül hâle gelen ve meşruiyetini toplumda bu şekilde sağlayan hapishanenin başarısız olduğunu ilan eder çalışmasının sonunda. Ancak bu başarısızlığa rağmen, hapishane ceza biçimi olarak konumunu korumaktadır. Bunun nedeni hapishaneyi; suça eğilimliği, suçluluğu öznel bir deneyim olarak tanımlayıp, suçu sorunsallaştırarak normlar üreten ve topluma norm devşiren bir mekanizma olmasıdır (Foucault, 2011b: 16). Hapishane pratikte suçluyu ıslah etmek yerine suçluluğu artırmaktadır. Çünkü ona başka bir kimlik vermemekte, suçluluk kimliğine bağlamaktadır. Ayrıca hapishane ortamı suçlular arasında bir ortaklık kurmaya da elverişlidir. Suçluluk, iktidarı pekiştiren, onu var olmaya neredeyse mecbur kılan bir işleve sahip olması dolayısıyla ceza rejiminde vazgeçilemeyen bir cezalandırma biçimidir.

Sosyal bilimlerin disiplinler arası çalışmalarına konu olan iktidar, Foucault'nun yaklaşımından hareketle özne üretimi, disiplin, hapisane gibi olgu ve kavramlarla bağı kurularak aktarılmaya çalışılmıştır. Tarih yazımında iktidarı elinde tutan kişiler, krallar generaller incelenmiştir. Bu yaklaşıma karşı süreçlerin (altyapının) ve yapıların tarihini çıkarır Foucault (2012: 36). Ana akım yaklaşımlardan farklı olarak çalışmasında iktidarın dönüşümüyle cezalandırma sürecindeki dönüşüm arasında bir paralellik kurar. Azap çektirilen beden, iktidarın dönüşümünden sonra ruha ulaşmak için kapatılan, disipline edilen beden olur. Cezalandırılan artık suç değil, suçludur (Gutting, 2010: 119). İktidar ilişkileri bizzat bedenin üzerinde kendini göstermektedir. Kuşatmaktadır, damgalamaktadır, kapatmaktadır... Bedene yönelik aletler ve kurumlar bir iktidar mikro fiziğini işaret etmektedir. Bu mikro fiziği incelemek için iktidarı mülkiyet olarak kavrayan bakış açısından sıyrılmak gerekir. Toplumun içindeki bu mikro iktidarlar ya hep ya hiç ikiliğinde ele alınacak kadar sınırlarda değildir. Foucault, soybilim yöntemiyle mikro iktidarlar içinde kendine yer edinmeye çalışan özneyi ortaya çıkarır. 12 Mart döneminin genel karakteristiklerinin Foucault'nun işaret ettiği mikro iktidar ilişkileri çerçevesinde ele alınabileceği düşünülmektedir. 12 Mart sürecindeki bazı uygulamalar, Türkiye'de siyasal hayat dâhilinde kapatma, disiplin, suç, suçlu gibi kavramların ele alınmasında özgünlükler arz eder. Ancak bunun için öncelikle 12 Mart'ın ele alınış biçimiyle hesaplaşmak gerekmektedir. Takip eden bölümün konusunu bu tartışma oluşturacaktır.

2. BÖLÜM

12 MART: YENİ TOPLUM – YENİ ÖZNE

27 Mayıs 1960'ta ordu yönetime el koymuş, üniversite hocalarıyla bir anayasa hazırlamış ve bir yıl sonra da yönetimi sivil hükümete teslim etmiştir. Ancak ordudaki heyecan ve gerginlikle yürütülen cunta faaliyetleri 27 Mayıs'la durulmamış aksine alevlenmiş ve 60'lı yıllar boyunca hızla devam etmiştir. 1965'te Adalet Partisi (AP)'nin iktidara gelmesi ordudaki gerginliği artırmıştır. Bu sırada yayın ve örgütlenme konusundaki liberal tutum, tüm dünyada gerçekleşmekte olan öğrenci hareketlerinin de Türkiye'de hızla kabul görmesine uygun ortam sağlamıştır. Öğrencilerin okul yurdu, yemekhanedeki yemeklerin iyileştirilmesi gibi istekleri 70'lere doğru gelirken siyasetteki gergin havadan etkilenecek, tabi uluslararası gündemin de etkisiyle, özellikle sol kanatta örgütlenmelere giderek ulusal ve evrensel birtakım arzu, talep ve niyetlere dönmüştür (Birand, Çaplı & DüNDAR, 2008). Solun bu hareketliliğine karşı, Demirel'in teşvikiyle komando kamplarında yetişen Bozkurtlar, Alparslan Türkeş'in başında olduğu milliyetçi sağ hareketçe örgütlenmiş ve sol ile sağ arasında sokakta şiddet olayları meydana gelmiştir. Bu gelişmeler ordudaki sol cunta hareketliliğini artırmıştır. Tağmaç'ın o ünlü sözünde⁶ olduğu gibi sosyal gelişmelerdeki bu ivme karşısında ekonomi, içinden çıkılamayacak bir krizin eşiğine gelmiştir. Bunun üzerine ordu içinde kaynayan cuntalar müdahalenin başına geçecek bir komutan arayışı içinde komutanlarla görüşmeler yapmaya başlamıştır. Orgeneral Faruk Gürler ve Orgeneral Muhsin Batur bu iş için en uygun kişiler gibi görünmüştür. Ancak müdahale günü yaklaştığında bu iki ismin mütereddit tavırlarını fark eden Orgeneral Memduh Tağmaç 9 Mart'ta yapılması planlanan müdahaleyi durdurmuş ve 10 Mart'ta Genişletilmiş Komuta Konseyi'nde hem Gürler'i hem de Batur'u sol cunta ile gerçekleşecek bir müdahaleden vazgeçirmiştir. Bunun ardından 12 Mart'ta hükümeti istifaya davet eden ve yerine

⁶ Memduh Tağmaç "Sosyal uyanış, ekonomik gelişmeyi aştı. Bunu durdurmak gerekir," diyerek darbenin gerekçesini ortaya koymaktadır.

partiler üstü hükümet kurulmasını isteyen bir bildiri kaleme alınmıştır. Bildiri şu maddelerden oluşmaktadır:

1-Meclis ve hükümet, süregelen tutum, görüş ve icraatlarıyla yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve anayasanın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür.

2- Türk milletinin ve sinesinden çıkan Silahlı Kuvvetleri'nin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliğini giderecek çarelerin, partilerüstü bir anlayışla meclislerimizce değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılap kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkili zaruri görülmektedir.

3- Bu husus süratle tahakkuk ettirilemediği takdirde, Türk Silahlı Kuvvetleri kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya karardır. Bilgilerinize (TBMM Tutanak Dergisi, 1971: 236)

Muhtıradan sonra 9 Martçılar olarak anılan cunta yanlıları re'sen emekliye sevk edilmiş, pek çok subayın da yeri değiştirilmiştir. Buna ek olarak güvenliği sağlamak, şiddet olaylarını bastırmak için 11 ilde sıkıyönetim ilan edilmiş, sıkıyönetim komutanlıkları kararıyla sendikalar, öğrenci dernekleri kapatılmıştır. Muhtıradan bir ay sonra ise Nihat Erim'den partiler üstü bir hükümetin kurulması istenmiştir. Erim, çoğunluğu teknokratlardan oluşan bakanlar kurulu ile göreve başlarken muhtıranın öngördüğü reformları yapacağına söz vermiştir. Ancak sokakta şiddet artıp, ekonomi bir hâl yoluna koyulamazken Erim'in sağa açık tavırlarıyla reformların yapılamayacağını düşünen 11 bakan hükümetten istifa etmiştir. İstifanın ardından Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, Erim'i bir hükümet kurmak üzere tekrar görevlendirmiştir. Tüm bunlar olurken, ülkenin dört bir yanında solcu öğrenci, yazar, öğretmen ve işçiler gözaltına alınmış, hapisanelere atılmıştır. İkinci Erim Hükümeti kurulduğu sıralarda ise Mahir Çayan ve arkadaşları hapisaneden kaçmış, onları bulmak için yapılan operasyonlar ile tek tek her evin aranması güvenlikle ilgili endişeli havayı artırmıştır. Bu esnada Deniz Gezmiş, Yusuf Arslan ve Hüseyin İnan hakkında istenen idam cezası için hem aydınlar, hem hukukçular hem de siyasetçiler tarafından çözüm yolları aranmaya başlanmıştır. Mahir Çayan ve arkadaşlarının, idamları durdurmak üzere Ünye'deki Amerikan üssünden teknisyenleri rehine almaları ise Kızıldere katliamıyla sonuçlanmıştır. Bu katliamın ardından 6 Mayıs 1972'de Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Arslan'ın idamları ise

sol kesimde büyük bir hezimet duygusu yaratmıştır. Nihat Erim, idam kararlarının ardından gelen eleştiriler, bir türlü gerçekleştirilemeyen reformlar ve meclis ile hükümet üstündeki ordu baskısı nedeniyle yine ve son kez istifasını vermiştir. Ardından Milli Güven Partisi (MGP) vekili Ferit Melen hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. 1973 yılında Melen hükümeti son günlerini yaşıyorken mecliste cumhurbaşkanlığı yarışı başlamıştır. Faruk Gürler, Tekin Arıburun ve Fahri Korutürk arasında geçen seçimi Korutürk kazanmıştır. 6. Cumhurbaşkanı olarak göreve başladıktan sonra ise son partiler üstü hükümeti kurmak için Naim Talu'yu görevlendirmiştir. 1973 yılında yapılan genel seçimler sonrasında CHP ve MSP'nin koalisyonu ile partiler üstü teknokratlar hükümeti ve 12 Mart ara rejimi son bulmuştur.

12 Mart'a ilişkin ana akım tarihyazımı onu sol ve sağ arasında gerçekleşen sokaktaki şiddet olayları, provokasyonlar ve cunta ilişkileri içinde ele almaktadır. Çalışmanın bu bölümünde bu çerçevedeki tarihyazımından ve onun sorunlarından bahsedilecektir. 12 Mart muhtırasına ilişkin tarihyazımı onu, kendinden önceki döneme atıfla aktarır. Oysa Foucault'nun dediği gibi köken yalnız meşrulaştırmaya yarar. 27 Mayıs'tan 12 Mart'a doğru çizilen çizgide genişleyen özgürlük ortamının sokaktaki şiddeti ve provokasyonları da artırmasını temel alan bir 12 Mart tarihi, müdahaleyi neredeyse haklı çıkaran bir tavra sahiptir. Tarihyazımındaki ikinci sorunlu nokta ise onun cunta ilişkilerinin bir sonucu olarak ele alan yaklaşımdadır. Bu yaklaşıma göre, 12 Mart'a doğru gençlik örgütlerinin bir kısmı silahlı mücadele ile Türkiye'nin sorunlarını çözeceğini düşünürken, başka sivil hareketler ile ordudaki "ilerici" kanat arasında organik bağlar kurulmaya çalışılmıştır. Ordu içindeki sol cuntalar müdahale için planlar yapmış, darbe sonrası hükümetini dâhi belirlemiştir. Ancak cunta içerisindeki lider krizi, müdahaleyi başlatması beklenen üst rütbeli komutanların tereddüdü 12 Mart karşıdarbesinin yapılmasına neden olmuştur (Taşkın & Aydın, 2018: 193-206). Bu tarz bir anlatı yanlış değildir elbette, ancak 12 Mart'ı birtakım cunta ilişkilerinin içinde ele alarak dar bir bakış açısına hapsedilmekte, Foucault'nun iktidar kavramsallaştırmasının tam karşısında konumlanmaktadır. Cunta ilişkileri ile çerçevelenmiş bir 12 Mart, merkezi, yukarıdan aşağıya bir iktidar anlayışını gerektirmektedir. Bu temeldeki tarihyazımı iktidarın nesnesine yönelik bakışı engeller. 12 Mart'ı yalnızca sol cuntaya karşı bir darbe olarak ele almaya sebebiyet verir. Darbe ile peyda olan "ara rejimde"

kimin baskı altında olduğu, iktidarın nerelerde dolaştığı, hangi öznel deneyimleri kurduğu sorusunu yanıtlamaz.

Bunun dışında ise şiddet olayları temelli bir tarihyazımı karşımıza çıkmaktadır. 12 Mart'a giden süreçte sol ve sağ arasındaki artan şiddet olaylarından bahsedilir.⁷ Faili meçhul cinayetler, provokasyonlar, sokak olayları ülke gündemini meşgul ederken, vatandaşa da korku salmaktadır. Çoğu zaman solcular aleyhine bir algı yaratan bu olaylarda hükümet müdahalesi yetersiz gelmektedir. Ekonomik bunalımla birlikte artan şiddet olaylarına ancak olağanüstü bir müdahale son verebilir. Darbe bunun için yapılmıştır (Zürcher, 2017: 373; Aydın & Taşkın, 2018: 196). Şiddet olaylarını tırmandıran, krizi derinleştiren istikrarsızlığı getiren ise 1969 seçimleridir. 1965'te milli bakiye sisteminin sayesinde 60'lı yıllarda sesini parlamentoda duyuran sol, seçim sisteminin değiştirilmesiyle oy oranı değişmemesine rağmen parlamento dışı kalmıştır (Akşin, 1997: 143). Solun sesini kısımaya yönelik atılan bu adım onun meclis dışı muhalefete yönelmesine neden olmuştur. Bu da 12 Mart'a giden yolda şiddet olaylarını artıran nedenlerden biridir (Kayalı, 2018: 152-153).

Tüm bu yazılanların elbette bir karşılığı vardır. Artan şiddet olayları darbe sürecini hızlandırmıştır ama şiddet olaylarıyla, provokasyonla ilgisi olmayan kimselerin tutuklanmasını, sorgu, mahkeme ve cezaevi sürecinden oluşan ceza rejimi içerisinde tutuklanarlara yönelik muamelenin kimlik temelinde gelişmesi bu tarihyazımındaki boşluklardandır.

Mevcut tarihyazımında 12 Mart'ın neden gerçekleştiği sorusu 60'lı yıllardan itibaren ele alınan gelişmelerle açıklanmaya çalışılıp, onun ne olduğu sorusunu gözden kaçırmaktadır. Muhtıra sonrasında ordunun yönetime el koymamış olması, istifa etmesi istenilen hükümetin hâlâ siyaset sahnesinde olması 12 Mart'ın ne olduğu sorusunu cevaplarken bir bulanıklık yaratıyor olabilir. Bu bulanıklığın nedeni ise 12 Mart'ın üstyapı öğeleri ve sokak şiddeti ile ele alınıyor olmasındandır. Bu çalışma ise Foucault'nun sağladığı kuramsal zeminden hareketle, tarihyazımının yukarıdan, anayasa, partiler üstü ve ekonomi tartışmaları içinde geliştirdiği neredeyse insansız tarihe karşı 12 Mart'a aşağıdan bir bakış açısı sunmaktadır. Oysa bu tartışmalar

⁷ 12 Mart'ı sağ-sol arasındaki çatışmalar temelinde ele alan bakış açısı için bkz. (Gevgilili, 1973; Kayalı, 2018)

sonucunda ortaya çıkan yeni siyasal ve toplumsal düzeni anlamının nirengi noktası Foucault’yu referans alarak aşağıda yazılacak bir tarihyazımından geçmektedir.

Çalışmanın bu bölümü üç kısımdan oluşmaktadır; ilk kısımda 12 Mart’ın tarihyazımında hem şiddet olayları hem de cunta ilişkileri çerçevesinde ele alınan darbe öncesi ve darbe sonrası süreçte muhtıra ile gelen yeni rejimin kod adı olan partiler üstü siyaset, darbe nedenleri olarak ele alınan anayasa ve ekonomi tartışılacaktır. İkinci kısımda ise bu tartışmalar çerçevesinde solun bastırılışında önemli bir dispozitif olan güvenlik ve disiplin kavramları temelinde 12 Mart rejiminin uygulamalarından bahsedilecektir. Üçüncü kısımda, literatürde çok az değinilen 12 Mart döneminde solun hapisanede yaşadıklarının hatırat üzerinden aktarılmasının kuramsal dayanakları ve imkânlılığı tartışılacaktır.

2.1. 12 MART SONRASI TOPLUMSAL DÜZENİN SACAYAĞI

12 Mart 1971 Muhtırası Türk siyasetine çok fazla üstünde durulmayan bir kavramın girmesini sağlamıştır: *partiler üstü*. Kavram, hem muhtırada yer aldığı şekliyle hem de muhtıra sonrası uygulamalarda görünür hâle gelerek, 12 Eylül’de ivme kazanacak olan depolitizasyon sürecini ve askeri vesayeti, kaynaşmış-bütünleşmiş toplum tasavvurunu çatısı altında toplamaktadır. Çalışmanın bu kısmında partiler üstü siyaset kavramı çerçevesinde biçimlendirilen siyaset arenası partiler, ekonomik süreçler ve anayasal haklar bağlamında tartışılacaktır.

Siyasi tarih çalışmalarında mutlaka atıf yapılan araştırmacı yazar Feroz Ahmad, 1971’e giden yolda siyasi yelpazeye ilişkin değerlendirmesini çok basit bir denkleme oturtmaktadır. Ona göre, 60’ların özgürlük ortamında serpilen siyasal hareketlerin ideolojik kanatları kendi içinde reformcular ve statükocular şeklinde bölünmüştür (Ahmad, 2019, 140). Hem sağda hem de soldaki bu bölünmüşlük ise siyasette kronik bir istikrarsızlığa yol açarak askeri müdahaleye zemin hazırlamıştır. Müdahaleden önce Demirel sağda, kendi partisindeki bölünmüşlüğü toparlamak için ortak düşman komünizme saldırmıştır. Buna karşılık CHP, 1963-1964 seçimlerinde sağın oylarının düşüşü ve sosyalizmin parlamentodaki muhalefeti ve bu muhalefetin bazı halk kesimlerinde karşılığı olmasından hareketle sola açılmış ve “Ortanın Solu” doktrinini

açıklamıştır. CHP içerisinde Ortanın Solu tartışmaları hararetle sürerken kendisinden partiyi bırakması istenen İnönü, reformlar yapılana kadar partiden istifa etmeyeceğini, ifade etmiştir (Ahmad, 2015: 253-254). Ahmad, İnönü ve Ecevit'i, dolayısıyla da Ortanın Solu çizgisini, benimsediği denklem temelinde reform yanlısı ilan ederken, siyasal yelpazede Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve diğer örgütlere karşı statükocu bir konuma yerleşip kendisinin solunda kalan örgüt ve kişileri tehlike⁸ olarak kodlamasını göz ardı etmektedir. Nitekim Ecevit de 'Ortanın Solu'nu tanımlarken, 1960'lı yıllar boyunca ivme kazanan sınıf mücadelesinin ve siyasal hareketlerin söylemlerindeki "dönüşüm" vurgusuna karşı, yeni doktrinin sınıflara ve izmlere karşı olduğunu ifade etmiştir (Ahmad, 2015: 259). Ortanın Solu ile parlamentoda CHP, TİP'in yerine ikame edilerek, 1971'le gelecek olan partiler üstü siyasetin "sol" temsilcisinin, sınıfsız-kaynaşmış toplum idealine göz kırpan CHP olacağının sinyalleri verilmiştir.

Bu gelişmeleri, değişen seçim sistemi sonucunda meclis dışı kalan solun 70'lere doğru gelirken, siyaseti pragmatizmden ziyade ideolojik ilkeler çerçevesinde ele alması ve siyasal olanın kapsamını genişletmesi izlemiştir (Aytürk & Bora, 2020: 312). Ülkenin pek çok yerinde siyasi olaylar ve gösteriler artmıştır. Ancak toprak işgalleri ve işçi grevleri gibi daha çok öğrenci, sendika ve siyasi partilerin öncülüğünde örgütlenen olayların yanı sıra işçi ve köylülerce, bir öncülük beklemeden gerçekleşen olaylar da mevcuttur. 1967 Bafa Gölü Olayı ve 1968 Elmalı toprak işgalleri de bunlardan biridir. Bu iki olay sınıfsal mücadele örneği olarak dönemin solunun ilgisini çekmiştir (Aydın & Taşkın, 2018: 170). Ülkenin her yerinden öğrenci dernekleri, sol örgütler bizzat olaylara müdahil olmuş ve köylülerin yanında yer almışlardır. Parlamento dışı solun sınıflarla doğrudan teması, olayların siyasallaşmasında da katkısı olmuştur.

Müdahale sonrasında muhtırada "partiler üstü" bir hükümet kurulmasının öngörülmesinin bu politik eylemliliğin artışıyla ilgisi bulunmaktadır. Partiler üstü hükümeti kurmak için cumhurbaşkanı Sunay AP, CHP, Demokratik Parti (DP) ve MGP ile görüşmüştür. TİP'in bu görüşmelerde yer almaması, dönemin iktidar rasyonalitesi içinde onun "partiler üstü" siyaset anlayışına uymadığını göstermektedir.

⁸ "İktidar partisi açıkça kimliğini ifade ediyor. Bu bir gelişmedir. İktidar partisi sağcıdır. Onlara söylüyorum: Siz sağı koruyun, ben solu koruyayım; o zaman memlekette korkuya yer kalmaz." (İnönü'den aktaran Ahmad, F. 2015: 256)

TİP'in ve dahası solun yeni rejimde yeri olmadığını ifade edencesine muhtıra sonrasında ilk iş sola yönelik sistemli baskı olmuştur; TİP, DEV-GENÇ ve sendika şubeleri kapatılmıştır (Ahmad, 2019: 142). TİP'in kapatılmasının ardından parti yöneticileri hakkında sıkıyönetim mahkemesinde dava açılmış ve parti genel başkanı Behice Boran "sosyal bir sınıfın diğer bir sosyal sınıf üzerinde tahakkümünü tesis etmekten" suçlu bulunarak 15 yıl hapis cezası almıştır. Bunun yanı sıra 20 Mayıs 1971 tarihinde laikliğe aykırı eylemleri nedeniyle açılan dava ile Millî Nizam Partisi (MNP) de kapatılmıştır. Fakat partinin kapatılmasına rağmen TİP'de olduğu gibi, MNP yöneticilerine ve üyelerine karşı herhangi bir ceza davası açılmamıştır (Aydın & Taşkın, 2018: 223). Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve bu partinin yöneticilerine ve partinin militan gençlik örgütüne ise hiç dokunulmamıştır (Zürcher, 2017: 375). Hem siyasi arenadan dışlanan hem de cezalandırılan sol, bu süreçte anarşinin tek sorumlusu ilan edilmiştir. O günlerde solcu aydınlar, gazeteciler, akademisyenler ve işçiler gözaltına alınmış, sırayla işkenceden geçirilmiştir. Bu işkenceler, üçüncü bölümde de aktarılacağı gibi bir zaman sonra suç edimine yönelik bilgi alınma amacından çıkıp şiddet yoluyla baskı kurmaya yönelmiştir.

12 Mart sonrasında, partiler üstü siyaset ve milli güvenlik ruhuyla yoğrulan toplumsal düzende ekonomideki gelişmelerin de önemli bir payı vardır. 60'lar boyunca gelişmişlik ve kalkınma stratejilerinin yazılı basında, öğrenci örgütlerinde, aydınlar ve akademisyenler arasında kısacası her köşe başında tartışıldığını düşünürsek darbeye giden yolu, darbenin getirdiklerini konuşurken ekonomik süreçlere vurgu yapmak kaçınılmaz gibi görünmektedir. Bu anlamda ekonomik süreçler darbenin gerekçelerinden biri olarak ele alınmıştır. Kapalı bir üretim sisteminde kalkınmayı hedefleyen 27 Mayıs'ın mirası planlı ekonomi işe yaramamış, 1970'lere doğru ilerlerken ekonomideki krizler, yalpalanmalar gittikçe artmıştır. Bu nedenle darbe sonrasında, ekonominin düzelebilmesi için ithal ikameci ve korumacı ekonomi anlayışı terk edilmelidir. İhracat ağırlıklı bir ekonomi için maliyetlerin düşürülmesi gerekir. Bu da malların ucuz üretilmesi ve işçi ücretlerinin düşürülmesi anlamına gelmektedir (Atılğan, 2020: 79). Kentlerde gittikçe artan işçi sınıfı ve öğrenci hareketliliğinin emek maliyetlerinin düşürülmesine yönelik tepkisi büyük olacaktır. Darbe öncesinde ekonomik anlamda raylardaki değişiklik böyle politik bir ortamda mümkün değildir. 12

Mart darbesi ile birlikte ekonomide öngörülen değişiklikler yapılırken, işçi sınıfının sesi kısılmış, sol muhalefet hapishanelere kapatılmıştır.

60'lar boyunca hem yaygın anlamında hem de örgüt anlamında soldaki çeşitlilik rejimin bekçilerinde gerginliğe yol açmıştır. Bu hareketliliğin önüne demokratik yollardan set çekmeye çalışılırken, solun meşruiyet konusundaki en güçlü kozunun anayasa olduğu olumsuz bir biçimde vurgulanmaya başlanmıştır. Literatürde müdahaleye sebebiyet vermesiyle de adı geçen “özgürlükçü 61 anayasası” tartışmalarına askerler de hararetle katılmışlardır. Önceleri anayasanın kesinlikle komünizme kapalı olduğu ifade edilmiş, ardından sınırlı bir sosyalizme izin verdiği öne sürülmüştür (Ahmad, 2015: 205). Dönemin cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın 12 Mart öncesindeki bu tartışmalarda, Anayasa Mahkemesi'nin anayasanın sınırlı sosyalizme imkân verdiği minvalindeki görüşünü desteklemesini Ahmad, “Bu önemli bir karardı; zira yürürlüğe konsaydı, siyasi yelpazeyi benzer ideolojiyi paylaşan sağ ve merkez partilerle sınırlardı.” şeklinde değerlendirir (2015: 205). Ancak bu karar en sonunda değişecek, 12 Mart rejimi ile siyasi yelpaze Ahmad'ın ifade ettiği vaziyete dönecektir. Bu görüş değişikliğinin sosyalizmin meşru bir siyasal öznellik olduğu bir ortamda, siyasi alanda böyle bir dışlamanın imkânsız olmasıyla ilgisi vardır.

12 Mart 1971'de Kuvvet Komutanları ve Genelkurmay Başkanı tarafından verilen muhtıradaki mevcut anarşik durumun düzelmesi için anayasanın öngördüğü reformların Atatürkçü bir görüşle ele alınması konusunda bir madde de yer almaktadır. Fakat muhtıradaki bu maddede, müdahale sonrasında yeni anayasa ya da anayasa değişikliğine ilişkin bir ibare bulunmamaktadır. Partiler üstü hükümetten beklenen, var olan anayasanın ve inkılâp kanunlarının derhâl uygulanmasıdır. Fakat darbe sonrasında 19 Mart'ta Cevdet Sunay'ın hükümeti kurmakla görevlendirdiği Erim, göreve başladıktan sonra yine anayasa tartışmaları gündeme oturmuştur. Muhtıradaki ifadelerin aksine ordunun da parlamentoyu baskı altına almasıyla anayasada hak ve özgürlükler aleyhine değişiklikler yapılmıştır. Aydın ve Taşkın'ın da ifade ettiği gibi bu anayasa değişiklikleri 1961 Anayasasının özgürlükçü ve demokrat ruhunun aksine, kişi özgürlükleri yerine devlet ve vesayet kurumlarını güçlendiren değişikliklerdir. Örneğin, anayasada 11. Maddedeki “Temel Hakların Özü” başlığı “Temel Hak ve Hürriyetlerin Özü, Sınırlanması ve Kötüye Kullanılması” şeklinde değiştirilmiştir. Depolitizasyon

sürecini andırır biçimde, memurların siyasi partilere ve sendikalara üye olması da yasaklanmıştır. Siyasallaşma sürecinde yayıncılık ve basının etkisinin farkında olan rejim, partiler üstü düzene uygun biçimde TRT'nin özerkliğini bozarak “tarafsızlık” ilkesiyle yayın yapmasını uygun görmüştür (Aydın & Taşkın 2018: 224-226). Aslında bu değişikliklerin altında “yasaklayıcı” iktidar anlayışı, klasik hukuksal iktidar anlayışındaki gibi iktidarın negatif yönü kendini gösterirken yeni rejimin, yeni iktidarın yaratmak istediği insan tipi de kendini ele verir. Bu yeni iktidar yeni öznesini çözümlmek için bastırılan özne üzerine odaklanmak gerekir. Muhtırada öngörülmemiş olmasına rağmen, yapılan değişiklikler ve bu değişikliklerin muhtevasının yasaklara ilişkin olmasını salt belgeler ve üstyapı unsurlarının ilişkileriyle anlamlandırmak mümkün değildir.

12 Mart tartışmalarında anayasa konusunda mutlaka değinilmesi gerekenlerden biri de ordunun teşviki ve partiler üstü hükümetin gayretiyle darbe öncesinde AP'nin çıkarmak istediği yasaların, anayasa değişikliklerinin Erim hükümetince yapılmasıdır (Koca, 2020: 92). Darbenin AP hükümetine karşı yapılmış gibi görünmesine rağmen, sonrasında AP ile aynı çizgideki politikaları uyguluyor olması bir şaşırtmaca değildir. Burada 27 Mayıs çerçevesi ile 12 Mart'a bakmanın yetersizliği açığa çıkar. Sağcılar ve solcular, ilerici ordu, gerici sağ hükümet ikiliğinin ötesinde 12 Mart, darbeyi hükümete değil; topluma yapmıştır. Hükümetin olağan koşullarda gerçekleştiremeyeceği değişiklikler, ordunun hukuk dışına çıkmadan fakat hukuksal çerçeveyi eğip bükerek olağanüstü koşullarda gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Esasında ne muhtırada ne de darbenin gerekçesini ayan beyan ifade eden Tağmaç'ın o ünlü sözünde hedef olarak AP ya da Demirel gösterilmiştir. Her ikisinde de hedeflenen sol siyasetin dinamikleridir. Dolayısıyla 12 Mart'ın tarihyazımında darbeyi gerçekleştirenler değil onun mağdurları üzerinden yapılabilir.

2.2. GÜVENLİK VE DİSİPLİN

1960 darbesinin ardından Milli Birlik Komitesi'nin içindeki bölünmelerin de etkisiyle orduda emir-komuta zinciri dışındaki müdahale ihtimallerine karşı önlem alma ihtiyacı hissedilmiştir. Bunun için Silahlı Kuvvetler Birliği altında bir organizasyon oluşturulmuş, Milli Güvenlik Kurulu ile müdahale kurumsallaşarak meşru hale

getirilirken alt-kademe subaylara yüksek komutanın gerektiğinde fiilen müdahale edeceği garanti edilmiştir (Ahmad, 2019: 130). Kurul, milli güvenlik konularında başbakan ve bakanlar kuruluna yardımcı olmak görevini yerine getirmektedir. 12 Mart 1971'e gelindiğinde ise "milli güvenlik" kavramı hükümete müdahalenin değil, topluma müdahalenin bir aracı ve bu gerekçe ile sol kimliğin marjinalize edilmesinde bir dispoitif olmuştur.

12 Mart rejiminin en akılda kalıcı söylemi haline gelen "milli güvenlik", anayasanın da kerameti kendinden menkul sınırlarından biri olmuştur. Müdahale sonrası yapılan anayasa değişikliklerinde kişi hürriyetinin sınırlanmasındaki gerekçe olarak karşımıza çıkmaktadır. Hâkim kararı olmaksızın eşyaların aranmasından, basın özgürlüğünün sınırlanmasına kadar tüm yasakların gerekçesi milli güveniktir.

1963 yılında Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) yeniden örgütlenirken iç güvenlik kaygısının bunda etkili olduğu bilinmektedir. Teşkilatın asıl işlevi, ordu içindeki cuntaları, teşebbüsleri ve radikal, solcu faaliyetleri izlemektir. (Ahmad, 2015: 194) Nitekim 12 Mart sürecinde hapisanelere kapatılan, işkenceden geçenlerin anılarına bakıldığında MİT'in birincil aktör olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Bu anlamda MİT muhaberat görevini "iç düşmanlara" karşı gerçekleştirmektedir.

Güvenlik konusunda atılan en önemli adımlardan biri de Anayasa'nın 136'ncı maddesindeki değişikliklerle Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin (DGM) kurulmasıdır. Mahkeme, Cumhuriyet aleyhine işlenen, devletin güvenliğini tehdit eden suçların yargılanmasında görevlendirilmiştir (Aydın & Taşkın, 2018: 227). Foucault disiplin iktidarında emsal teşkil etmesi için pek çok insanın hapse atıldığını ancak bunlardan pek azının gerçekten suçlu olduğunu söylemektedir (Foucault, 2012: 95). DGM'lerde, tıpkı tam da Foucault'nun tarif ettiği gibi faaliyette olduğu süre boyunca 3000'den fazla yurttaş bu mahkemelerde yargılanmış ve hapse atılmıştır (Zürcher, 2017: 376).

Yeni rejimin disiplin iktidarındaki güvenlikle ilişkili en önemli dispoitifi sıkıyönetim olmuştur. Nihat Erim başbakanlığında hükümet kurulduktan sonra 26 Nisan 1971'de 11 ilde sıkıyönetim ilan edilmiştir. Aydın ve Taşkın'ın da ifade ettiği gibi sıkıyönetim ilan edilen 11 ilin çoğunluğunun işçi nüfusunun ve işçi hareketliliğinin yoğun olduğu şehirlerden olması dikkat çekicidir (2018: 229). Sıkıyönetim ilanı kararı şeklen

anayasaya uygun olmakla birlikte gerekçe olarak gösterilen “çıkarcı çevrelerin tutumu” ifadesi hukuku aşan bir yorumu gerektirmektedir (Üskül, 2014: 4). Gerekçesi gibi, sıkıyönetim uygulamaları da geniş kapsamlıdır. Sıkıyönetim komutanlıklarının bildirimleri çoğunlukla aranan kişilerle, tutuklananlarla, yargılamaların akıbetiyle ilgili olmakla birlikte hayatın her alanını kapsayan başka düzenlemeleri de içermektedir. Sıkıyönetimin bir dispoitif olarak üstünde muhakkak durulması gereken tarafı muhbir vatandaşlığı özendirmesidir. Sıkıyönetim komutanlıklarının arananlara ilişkin bildirimlerinde önceleri aranan kimselerin tutuklanması için komutanlığa yardımcı olunması rica edilirken, sonraları çıkarılan bildirimlerde arananlara yardım edenlerin ve saklayanların da Türk Ceza Kanunu’nun 196’ncı ve 29’ncü maddelerinden yargılanacağı duyurulmuştur (Üskül, 2014: 42-45). Sıkıyönetim bir yandan sola yönelik tertibatın mekanizması olurken diğer yandan arananları ihbar etmesi için vatandaşlarını “vatani” göreve çağırılmaktadır. Üskül’ün ifade ettiğine göre sıkıyönetim uygulamaları sırasında muhbirlik görevi o kadar yaygındır ki sıkıyönetim komutanlıklarına âdeta ihbar mektubu yağmaktadır. Vatandaşın büyük bir arzu ile bu vatani göreve katılmasına çoğu zaman sıkıyönetim bildirimlerinde teşekkürle karşılık verilmektedir (Üskül, 2014: 13). Vatandaşların ceza sürecine katkısını ise Soysal anılarında şu sözleriyle ifade eder: “Bir de ‘muzır kişiler’ listesi vardı. Çeşitli işyerlerinde görevli bu muzır kişilerin listesi, yine o işyerindeki vatansever memurların katkısıyla hazırlanırdı. Böylece işyerlerinde gerekli temizlikler, bu listelere dayanan tutuklamalarla sağlanırdı.” (Soysal, 1996: 8) Muhbir vatandaş böylece, “muzır kişilerin” toplumdan temizlenme sürecine katkı sunarak ceza sürecine doğrudan katılmaktadır.

Mesele Foucaultcu iktidar kavramsallaştırması çerçevesinde ele alındığında sıkıyönetim, norm oluşturma temelinde bir anlam kazanır. Sıkıyönetim, partiler üstü ruh ile sırt sırta olan askeri rasyonaliteyi toplum düzeyinde yaygınlaştırarak bir taşla iki kuş vurmaktadır. Solcular sıkıyönetim komutanlıklarınca tutuklanıp, askeri mahkemelerde yargılanarak düşmanlaştırılırken, bu düşmanlaştırılma üzerinden ceza sürecine de katılması beklenerek oluşturulan normun toplumca sahiplenilmesini kolaylaştırmaktadır. Buna ek olarak muhbir vatandaş, Foucault’nun Bentham’dan aktardığı panoptik iktidara benzer şekilde bir gözetim anlamını da içerir. Tıpkı panoptik iktidardaki gibi, halk içinde görmeden gözetleyen bir vatandaşlık kurulmuştur. Aynı

zamanda muhbir vatandaşlık müessesesi Foucault'nun iktidar anlayışında sıklıkla üzerinde durduğu savın somut bir göstergesi gibidir: İktidar her yerdedir.

Tutuklanana yönelik davranışları anlayabilmek için sıkıyönetim mahkemelerinin yargılamalarından da bahsetmek gerekir. Mumcu, anılarında yargılayan ve yargılanan arasındaki ehliyet farkına işaret etmektedir. Siyasal Bilgiler Fakültesi Anayasa Hukuk Profesörü Mümtaz Soysal'ın Piyade Kıdemli Albay İzzetin Avlar tarafından yargılanmasının 12 Mart dönemi zihniyetinin trajikomikliğinin bir temsili gibi olduğunu ifade eder (Mumcu, 2009: 10). Bir anayasa hukuku profesörünün, bir asker tarafından yargılanması hem de hukukçu olmayan bir asker tarafından yargılanması mantıksız görünmektedir. Ancak, iktidarın çizdiği hakikat çerçevesinde, yargılananın toplum düşmanı olduğu işaret edilmektedir. Bir toplum düşmanı ancak toplumu koruyan tarafından, yani bir asker tarafından yargılanabilir. Topluma zarar veren bu kimlik, toplumun yegâne koruyucusu, hamisi tarafından yargılanmalı ve yine bu zihniyetle askeri cezaevinde cezalandırılmalıdır. Sıkıyönetim mahkemesinin işleyişi Foucault'nun sözlerinin birebir yansımasıdır: “Suçluyu cezalandıran kılıç aynı zamanda düşmanları yokeden kılıçtır.” (Foucault, 1992: 61)

12 Mart'ta sıkıyönetim mahkemeleri, kamuoyunun önünde iktidarın toplumsal normları kuracağı, yayacağı söylemsel olmayan pratiklerdendir. Bunun farkında olan ideolojik örgütler, kopuş stratejisinin gerektirdiği biçimde, yargılayanların adaletini sorgulayarak savunma yapmışlardır (Gürbilek, 2015: 22). Mahkemeler iktidar ilişkilerinin oyun alanıdır. Tarafların karşı karşıya geldiği birbirlerine argümanlarını yönelttikleri bir münazara ortamıdır. 12 Mart'ın mahkemelerinde suçlu, kimliğini reddetmeksizin üstüne giydirilen “suç” gömleğini çıkarmaya çalışır. İktidarın kendisini toplum düşmanı olarak konumlandırışına kopuş savunması yöntemini seçerek, yargılayanları toplum nezdinde vicdanlara teslim etmektedir. Kapatılanların yüksek ideolojik bilinçliliği mahkeme salonlarında toplumsal düzene yöneltilen eleştirilerde kendini açığa vurur. 12 Mart mahkemelerinde, Foucault'nun betimlediği biçimiyle klasik çağdaki tersine, seyirci iktidarca yargı sürecine müşterek kılınmaz. Tam tersine 12 Mart'ta iktidar değil, suçlu seyirciyi yargı sürecine dâhil etmektedir. Sol kimliği nedeniyle kapatılanlar, mahkemenin bizzat bir norm mekânı olmasını tanımayarak, normun kamuoyunca, seyirci tarafından oluşturulmasını arzu etmektedir.

Mahkemenin, iktidar oyununun sergilendiği bir gösteri olduğunun bilincinde olan tutuklular kimliklerine iyice bağlanırlar. Bu iktidar oyununda özne yeniden üretilmektedir. Bu nedenle mahkeme sürecinde tutuklular kopuş savunması yapmalarının yanında hükümlerin okunması sırasında, slogan atma törenleri gibi sol kimliği küçük ama etkili eylemlerle, iktidarın yaptığı gibi sembolleştirerek solun imgesini daha da somutlaştırırlar.⁹

Sıkıyönetim düzeni içerisinde bildirilerde arananlara yönelik “memleketin birlik ve beraberliğini parçalamaya çalışan”, “Türk çocuğunu Türkiye aleyhine çalışan yabancı ideolojilere karanlık maceralara alet eden”, “kökü dışarıda sapık düşünce ve ideolojilere saplanan ve satılmış olan idrak yoksulları” gibi (Üskül, 2014: 90-174) pejoratif ve yargılayıcı sözlerin yer alması sol kimlik, Kaynar’ın anarşi lejantında belirttiği fitne, fesad, fevza ve fetret gibi anlamlarla özdeşleştirilir (2020: 146). Üskül’ün de ifade ettiği gibi sıkıyönetim bildirilerindeki bu tarz ifadelerden sıkıyönetim mahkemelerinde görev yapan hâkim ve savcıların etkilenmemesi mümkün değildir (2014: 18). Nitekim, bildiriye adını görüp sıkıyönetim komutanlığına teslim olan Uğur Mumcu “kaçma şüphesi” gerekçesiyle apar topar tutuklanmıştır (2009: 4).

Foucault, ceza rejiminde azap çektirme tekniklerinde mahkûmun vücuduna mühür basıp, onu damgalayan iktidarın, hapisane cezası ile ortadan kaybolmadığını hala onu başka işaretlerle damgaladığını ifade eder. Sıkıyönetim bildirileri de bir anlamda bunu yapmaktadır. Hem sol kimliği, kendi içinde belirli sıfatlar yakıştırarak yargılamakta (anarşik, maceracı, kökü dışarıda) hem de suçlu kimliği ile sol kimliğini bütünleştirerek damgalamaktadır. Zileli, bu damgalamaya ilişkin hislerini oldukça etkileyici bir biçimde yazmıştır:

Elleri kelepçeli bir vaziyette normal halkın arasında dolaşmak insanda tuhaf duygular yaratıyordu. Bir yandan diğerlerinden farklı olduğunuzu hissedip gururlanıyor, öte yandan, hakkınızda neler düşüneceklerini tahmin edip kaygılanıyordunuz. İçinizden, ‘katil ya da hırsız değilim, siyasi bir tutukluyum, suçum iktidara karşı çıkmaktan ibaret’ diye bağırarak geliyordu. Böyle bir levha taşımanıza izin verseler ne iyi olurdu (Zileli, 2015: 531).

Tutuklu, yanlış bir toplumsal düzende bir kıymık olmanın gururunu yaşarken kendisine basılan suçluluk damgasının, gurur duymasına kaynaklık eden “sözde

⁹ Mahkeme sürecindeki “ceza töreni” için Gün Zileli’nin anılarına başvurulabilir. Bkz (Zileli, 2002; Zileli, 2005)

suçuna” gölge düşürdüğünü de fark etmektedir. Bu nedenle yaşadığı çelişkide kendisine basılan suçluluk damgasına karşı yine kimliğinden bir parçayı damgalatılmayı arzulamaktadır. Tutuklunun arzu ve niyetinden bağımsız olarak topluma yansıyan imge, tomsonlu erlerin arasında kelepçeli biçimde yürüyen birinin varlığıdır.

Sıkıyönetim mekanizmasının ikinci önemli işlevlerinden biri de askeri rasyonalitenin toplumsal düzeyde yaygın hale gelmesidir. İlan gerekçesinin geniş kapsamına da uygun olarak sıkıyönetim bildirimleri toplumsal hayata ilişkin pek çok düzenlemeye yer vermiştir. Gıda fiyatlarından, odun satışına, fuhuşla mücadelede, müze kurmaya dek birbirleriyle alakası olmayan, askeriye'nin günlük işleyişinin dışında pek çok konuda düzenleme yapılmıştır (Üskül, 2014: 22). Bu düzenlemeler, askeri rejimin getirdiği disiplin iktidarının yaygınlaşması için bir dispozitif görevi görmüştür. Darbe öncesindeki “anarşi” durumunun aksine yeni rejimin öznesi kışladaki disiplini içselleştirerek toplumsal hayatta da sürdürmelidir.

Solu düşmanlaştırmaya yarayan sıkıyönetim mekanizması aynı zamanda onu disiplin altına almaya da yaramıştır. 12 Mart rejiminde sıkıyönetim komutanlıklarınca tutuklananlar suçlarının niteliği “sivil” olsa dahi askeri cezaevlerine gönderilmiştir. Askeri cezaevinde kalan mahkûmlar için sivil cezaevi “dışarı” gibi algılanmaktadır. Örneğin Soysal, yeni bir hayata başlıyormuş gibi karşılamıştır sivil cezaevini. “Devamlı ölçülü ve hesaplı olmaya çaba göstermekten çok çok yorulmuş olduğumu anladım.” sözleri ile sivil cezaevine geçtiğindeki hislerini anlatır (Soysal, 1996: 225). Aslında sivilde de yine bir insan kalabalığı içinde ve kapatılmış halde olacaktır. Ancak bu sözler askeri cezaevindeki –sivil cezaevine göre- disiplin hakkında ipucu vermektedir.

12 Mart rejimi, sol öznelliğe ilişkin normun yayılması için yetişkinlere yönelik tekniklerin dışında geleceğin “makbul vatandaşlarını” erkenden eğitime tabi tutarak normun küçük yaştakilere kadar yayılmasını da amaçlamıştır. Öztürk bununla ilgili oldukça çarpıcı bir anekdot aktarır:

Selimiye Kışlası'nın güvenlik komutanı Tekkaş, ‘ibret-î müessire’ olsun diye, Milli Güvenlik derslerine öğretmen olarak gittiği Çamlıca Kız Lisesi öğrencilerini bu türden sahneleri görüp ders alsınlar diye Selimiye'ye kadar getirmişti; bu öğrencilere İlhan Selçuk'un yargılandığı davayı izletmiş ve daha sonra da Ömer'in hüccesinin önünde kafesteki hayvanı gösterircesine öğrencilerine ‘Millî Güvenlik’

dersini gereği gibi vererek büyük bir vatani görevini yerine getirmişti!
(Öztürk,1999: 140)

2.3. 12 MART'IN ALTERNATİF TARİHYAZIMI: BİR OLANAK OLARAK HATIRAT

Önceki iki bölümde 12 Mart'ın tarihyazımında ağırlıklı olarak vurgu yapılan partiler üstü siyaset, ekonomi, anayasa ve güvenlik-disiplin konularından özne-iktidar ilişkileri çerçevesinde bahsedilmiştir. Ancak 12 Mart 1971 ile solun bastırılması ve bir öznellik biçimi olarak yeniden kurulmasına ilişkin ileri sürülen sav, makro süreçler ve yapılar penceresinden küçük bir ayrıntı gibi görünmektedir. Sosyal bilimler gitgide pozitivist tarih anlayışını terk edip, kişilerin ruh durumlarını da kapsayacak biçimde kişisel anlatılara yer veren bir alan haline gelmesine rağmen, 12 Mart tarihyazımı hala yapı, kurumlar ve makro süreçler üzerinden kurgulanmaktadır.

1930'lı yıllardan itibaren Annales ekolünün uzun dönemli tarihçilik perspektifi tarihyazımına katkı yaparak sosyal tarih alanını geliştirmede lokomotif görevi görmüştür. Buna rağmen sosyal tarih perspektifinin Marksizmin etkisiyle odaklandığı nokta genellikle altyapı unsurları olmuştur. 1970'li yıllara gelindiğinde ise sosyal tarihçiliğin insansız tarih yaptığı yönündeki eleştiriler “aşağıdan tarihyazımı” olarak kendini biçimlendirmiştir. Eleştirilerin doğurduğu bu yeni perspektifle tarihyazımında mikro ilişkiler ile makro yapıları birbiriyle ilişkilendiren yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bir nevi bireylerin failliğinin hakkını veren bu yaklaşımlar, tarihyazımında bu bakış açısıyla kullanılabilecek kaynak olarak otobiyografilere yönelmiştir. 1980'lerde sosyal bilimlerde pozitivism ve determinizme karşı radikal eleştiriler getiren post-modernist yaklaşımlar da giderek rağbet görmeye başlamıştır. Tarihçilikteki insan unsurunu hesaba katan gelişmelere paralel olarak post-modernist yaklaşımların bireyi bağlamdan koparmaya yönelik eğilimi de eleştirilir olmuştur. Bireyin ancak etrafındaki koşullarla birlikte anlaşılabilceği, tecrübesinin bu koşullar çerçevesinde tarihyazımında yerli yerine oturtulabileceği görüşü, giderek tüm bu yaklaşımlar içinden sıyrılarak tarihyazımında kendini meşrulaştırmıştır (Chamberlayne, Wengraf & Bornat, 2002: 246; Beşikçi, 2018).

Tarihyazımındaki bu gelişmelere rağmen 12 Mart literatürü, anayasa tartışmaları, ekonomideki tıkanıklıklar, siyasetin partiler üstü anlayışla dizayn edilmesi ve güvenlik-disiplin odaklı toplum tasarımı etrafında tartışmalar yürütürken literatürde “bastırılan sol” gözünden 12 Mart’ın nasıl yaşandığı en fazla bir dipnot olarak belirtilmekten öteye geçememiştir.¹⁰ Bu bakış açısıyla literatür, iktidarın büyük aktörlerce sahiplenildiği, mübadele edilebilen ve merkezileşmiş bir iktidar anlayışını desteklemektedir. Anayasa tartışmalarında onun yasaklayıcı yönüne, kurumların kapatılmasına vurgu yaparak iktidarın kurumsal düzeyde gerçekleştiği bir görünüm ortaya sunmaktadır. Tıpkı Foucault’nun dediği gibi kurumlar ve devlet önemsiz değildir, ancak iktidar ilişkileri analizi ister istemez devletin sınırlarını aşmaktadır. Çünkü her şeyden önce devlet, tüm gücüne rağmen sosyal ya da siyasi tüm iktidar ilişkilerini kontrol edecek güçte değildir. 12 Mart’ta da eğer tüm olan biten devlet ve kurumlar düzeyinde gerçekleşiyorsa, işkence söylemleri eşliğinde solun hapse atılması nasıl açıklanacaktır?

Oysa 12 Mart döneminde müdahale sonrasında biçimlenen yeni toplumsal düzen; hapsedilen solun deneyimleri, öznenin kuruluşu, hapishanede örgüt ve özne arasındaki ilişkiler, Foucaultcu iktidar kavramsallaştırmalarının eşliğinde hatıрата başvurarak anlaşılabilir. Çalışmada 12 Mart’ta anayasanın sosyalizme açık olup olmadığına ilişkin bir tartışma yapmak değil bunun, muhtıra ile oluşturulan yeni toplum ve öznenin şekillenmesinde bir teknik olduğu yukarıda vurgulanmıştır. Foucault’nun çizdiği kuramsal yaklaşıma göre hukukun askıya alındığı mekânlarda öznenin kurulması ve iktidarın işleyişi makro siyasete göre çok daha net, dolaysız görülmektedir. Hapishanede iktidarı arınmış biçimde görürüz, çünkü bütün toplumu çerçeveleyen bir ahlak içinde bir haklılığı iktidar, hapishanede elde eder (Foucault, 2011a). Foucault tek taraflı iktidar anlayışının bakış açısından kurtulmak için iktidarı uygulayanın değil, iktidar uygulanan üzerinde odaklanmanın daha doğru bir iktidar perspektifi sunacağı kanaatindedir (Foucault, 2011a: 106). 12 Mart literatürüne göre, iktidar ekonomik krizi, şiddet olaylarını bahane ederek el değiştirmiş, askeri bir rejime geçmiş ve solu da hapishaneye atmıştır. Bu bakış açısında iktidarın, tek taraflı ve direnişin olmadığı tam bir tahakküm hali olarak betimlendiği görülür. Oysa Foucaultcu anlamda iktidar ve

¹⁰ Türkiye Solu’na yönelik çalışmalarda dahi 12 Mart ile hapishanede yaşananlara ilişkin değerlendirmeler oldukça azdır. Bkz. (Ersan, 2020; Savran, 2016; Yurtsever, 2016)

direnış birbirine içkindir. Yalnız iktidarı değil, direnişi görmek için de hapishanelere bakmak gerekir.

Geleneksel iktidar anlayışındaki yukarıdan aşağıya olan bakışı ters çeviren Foucault, bir tarihçi olarak da tarihyazımında zirveleri değil aşağıları konu edinmektedir. Bununla ilgili olarak söylediklerini buraya aktarmak çalışma açısından Foucault'nun kıymetini öne çıkaracaktır.

Genel anlamda iktidar mekanizmaları tarihte asla fazla incelenmemiştir. İktidarı elinde tutan kişiler incelenmiştir. Bu, krallarla, generallerle ilgili bir anekdotlar tarihiydi. Bunun karşısına süreçlerin, iktisadi altyapıların tarihi çıkarıldı. Bunun karşısına da kurumların tarihi çıkarıldı; yani iktisat karşısında üstyapı olarak kabul edilen şeyin tarihi çıkarıldı. Oysa iktidar, genel ve incelikli stratejileriyle, mekanizmalarıyla asla yeterince incelenmedi (Foucault, 2012: 35).

Foucaultcu iktidar anlayışıyla da uyumlu olarak 12 Mart sürecinde bastırılan, hapsedilen solu, öznenin dönüşümlerini, solun bir kimlik olarak kurgulanışını incelemek için yararlanılabilecek materyal olarak hatırat ve romanlar karşımıza çıkmaktadır.

12 Mart döneminin edebi açıdan tür olarak bir iktidar ve darbe romanı yarattığı doğruysa da iktidar çalışmaları için yeterli malzemeyi sunabilecek düzeyde olmadığı da belirtilmelidir. Roman, tür olarak bireyin iç dünyasını gözler önüne sermesiyle dikkate değerdir. Yazarın olaylara karşı karakterlere yüklediği özlemler, arzular, iç sıkıntıları, duygular kolayca okunup içselleştirilir. Bireyin gözünden baskıyı ortaya sermenin belki de en basit yoludur. Zaten, hapse atılanlar içinde pek çok yazar da 12 Mart sonrasında, yaşadıklarını öykülerinde, romanlarında bolca anlatmışlardır.¹¹ Ortaya çıkan bu romanlar toplumsal olaylar ve bireysel anlatılar arasında sıkışıp kalmış, edebiyatçılar tarafından iktidarı konu edinmiş, siyasi olması ve klişelere dayanmasıyla anılmıştır (Erkol, 2021: 26). Yine de iktidar ilişkilerini pek çok açıdan betimlemeyi hedefleyen bir çalışma için gerekli malzemeyi sunmazlar. Örneğin, solun 12 Mart'taki hapishane deneyimine yönelik genel bir çerçeve çizemezler. Özellikle de örgüt ve birey arasındaki ilişkileri konu edinecek olursak romanların, bireyin dünyasından duygular ve olaylar aktarması dolayısıyla siyasi olaylara (onun bir temsiline değil) ilişkin söyleyeceği pek bir şey yoktur. Mahir Çayan, Deniz Gezmiş gibi anıt kişilerin içeri atılanlar üzerindeki etkisini, gardiyanlarla mahkûmlar arası ilişkilerin siyasal bağlamını romanlar en fazla

¹¹ Bkz. (Öz, 2019; Soysal, 2011; Soysal, 2020; Altan, 1972)

birer imge olarak sunarlar. Siyasal hayatta darbe sonrasındaki solun görüntüsüne dair ipuçları simgesel anlatıdan çıkarılamaz. Kapatılmanın ideolojik örgütler üzerindeki etkisini romanlar üzerinden izlemek mümkün değildir. Ayrıca 12 Mart romanı olarak adlandırılan tür iktidarı konu edinmiş olsa da kapatılma pratiği içindeki iktidar (hapishane) tüm 12 Mart romanlarında ele alınmamıştır. O halde geriye 12 Mart dönemi hapishanelerini Foucaultcu iktidar anlayışı çerçevesinde çalışmanın en verimli yolu olarak hatırat kalmaktadır.

Hatırat, Batı’da bireyleşmenin tarihiyle atbaşı giden yazınsal bir tür olmasıyla bilinir. Hem yazan kişi ile ilgili hem de dönemselsel olarak toplumla ilgili bilgiler vermektedir. Yazılanlar, kişinin gözlemlerine ve maruz kaldığı olaylara dayanır. Gözlemin birtakım öznel yargı ve değerleri barındırması hatıratın tarihyazımı açısından sorunlu olabileceği kanısını doğurur ancak öznel yargılar, olayların bir kişinin yaşamına ait olduğu gerçeğini değiştirmez. Tarihin “nesnel vesikaları” dahi birtakım görüşleri, bakış açılarını barındırmaktadır (Aydın, 2015: 156). Örneğin, yukarıdaki bölümde bahsedilen sıkıyönetim bildirimlerinde solculara yönelik “öznel” yargılar görülebilir. Aslında Foucaultcu kuramsal zeminin sağladığı meşruiyetten hareketle denilebilir ki peşine düşülmek istenilen şey bu öznel yargılardır. Öznel yargılar üzerinden öznenin iktidarın dolaşıma soktuğu söylemle ve iktidarın rasyonallitesi ile ilişkisini görmek mümkündür. Hatıratın kişinin kendi kimliğini kuran ideolojik zeminle ilişkisini ve hâkim ideoloji karşısındaki tavrını izlemek mümkündür (Aksoy, 2009: 35-36). Romanın aksine, hatıratın anlatılan, anlatıcı ve yazarın aynı kişi olması bunu mümkün kılar. Elbette hatırat gibi subjektif materyaller pozitivist tarih anlayışının hakikatle ilgili hassasiyeti dolayısıyla kendine meşru bir yer edinemez. Fakat hem bu çalışmanın odak noktasında hem de çalışmanın dayandığı Foucaultcu kuramsal zeminde hakikati ortaya çıkarmak gibi bir niyet yoktur. Foucaultcu yöntemde hakikate ilişkin bir teklik iddiası hiç olmamıştır. Yine bu anlamda hakikat, bir iktidar rejiminden bağımsız düşünülemez (Özmkas, 2018: 71). Düşünürün yönteminde hakikat yerel söylemlerin, mikro ilişkilerin ve başka öznelliklerin hakikatlerinde bulunabilir. Bu nedenle hatıratın sunacakları doğru-gerçek-hakikat açısından yanıltıcı bile olsa Stanley Fish’in dediği gibi, yazarın söyleyeceği yalan bile gerçeğe ilişkin bir fikir sunmaktadır (aktaran Aydın, 2015: 161).

Hatırat, kriz anlarında ortaya çıkan bir aydınlanmanın ürünüdür. Kişi kendi kişisel geçmişi ile dünya tarihinin birbirinden koparılamaz oluşunun farkında olmasıyla hatıratla yönelir (Aksoy, 2009: 26). 12 Mart dönemi hatıratının pek çoğu bu farkındalıkla yazılmıştır. Çalışmada incelenen hatıratın yazım nedenleri metnin üslubunu da etkilemektedir. Hepsi resmi hafızaya az ya da çok bir biçimde itiraz etme amacındadır. Hapishanede tutulan günlüklerden oluşan hatırat ise hem bir itiraz hem de kişinin kendini oyalaması nedeniyle yazılmıştır.¹² Bu bakımdan günlük, olayları zaman aşımına uğramadan izlememize imkân sunsa da vakit geçirme aktivitesi olması dolayısıyla koğuştaki kişilere ilişkin karakter tahlilleri, geçmiş anılara yolculuk ve daha önce okunan ya da izlenen eserleri anımsama gibi içerikler de barındırır. Ancak bu içerikler günlüğü bu çalışma için değersizleştirmez. Hapishanede tutuklunun zamanı, kişileri ve mekânı algılama biçimine ilişkin bize bir fikir verir. Hatıratla kimlik arasında çok yakın bir ilişki vardır; 12 Mart'ta da geçmişi kimlik sorunuyla ele alan metinler diğerlerinden ayrılmaktadır.¹³ Bu metinlerde hatıratın içinde bolca tarihsel analiz ve değerlendirme mevcuttur.

Hatırat, kadın çalışmalarında kimlik sorunu açısından alternatif tarihyazımında öne çıkan materyallerden biridir (Gürpınar, 2012: 537). Kadın çalışmaları içinde hatırat, resmi tarihe meydan okuyan öncelikli ve önemli bir materyal olmasına rağmen 12 Mart dönemi anılarında kadın yazarların hatıratı erkeklere oranla oldukça azdır. Muhtemelen hapishane içindeki ağır baskı ortamını, işkenceleri, şiddeti ve hakaretleri anlatmak kadınlar için çok daha zordur.¹⁴ Zaten, çalışma kapsamında incelenen kadın hatıratında da işkenceye ilişkin ayrıntılı anlatım, erkeklere kıyasla çok azdır. Çalışmada toplumsal cinsiyet rollerine dayalı iktidar çözümlemesi yapılmayacağı için kadın hatıratının az olması bir sorun teşkil etmemektedir.

2.4. DEĞERLENDİRME

¹² Bkz. (Oran, 1991; Öz, 2016; Kökden, 2009)

¹³ Bkz. (Aktolga, 2018; İba, 2006; Kuray, 2008)

¹⁴ Aysel Sağır'ın Bizi Güneşe Çıkardılar isimli derleme kitabında da 1970'lerde cezaevinde yatmış kadınların hapishane anılarının derlendiği bu çalışmaya bazılarının katılmak istemediği belirtilir. Bkz. (Sağır, 2015)

Türkiye’de siyasal tarih içerisinde 12 Mart 1971, kendinden önceki darbe 27 Mayıs’ın “devrimciliğinin” ve kendinden sonraki 12 Eylül’ün zulmünün gölgesinde kalan, 9 Mart teşebbüsünün etkisiyle değerlendirilen bir darbedir. Oysaki bu iki darbeye olan bağlantılarının haricinde de 12 Mart, sol kimliğe yönelik sistemli bir kapatma ve dışlama mekanizmasını devreye sokmuş olması ile bu iki darbeden ayrılmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde muhtırayı şiddet olayları ve cunta ilişkileri çerçevesinde ele almanın darbenin “sola” yönelik baskısını ikincil hale getirdiği savından hareketle Foucaultcu kuramsal düzlemin rehberliğinde bazı savlar ileri sürülmüştür.

12 Mart 1971, solun kitleleri siyasallaştırmasına, müesses nizama eleştiriler yöneltmesine karşı 12 Eylül’le zirve yapacak olan depolitizasyon sürecinin başlangıcıdır. 12 Mart’ın getirdiği partiler üstü düzen, rejime kökten çözümler getirmeye çalışan, “marjinalize” olmuş sol yerine, kaynaşmış-sınıfsız bir toplum tasavvurunda rejimle buluşan “ortanın solu” akımını ikame etmiştir. Bunun nedenlerinden biri ise meclis dışı solun öğrenci ve özellikle de işçi hareketlerinde kendini ifade etmesidir.

Kapalı bir ekonominin de etkisiyle 70’lerin sonuna doğru şizoid bir toplum haline gelen Türkiye, ekonomide sanayi ağırlıklı bir makas değişimi gerçekleştirebilmesi için olağanüstü bir halin meşruiyetine ihtiyaç duymuştur. Türkiye’de ekonomi politikaları sanayileşmeden yana oluşturulmaya başlandığında işçi sınıfının gitgide siyasallaşması ve hatta militan bir nitelik kazanması hem iş adamları ve sanayicilerin hem de devletin bu konuda bir şeyler yapmasını gerektirmiştir. Bu açıdan 1971’de kurulan hükümetin partiler üstü niteliğiyle 1960’larda artan biçimde siyasallaşan işçi sınıfının örgütü olan Türk-İş’in partiler üstü politikaları arasında bağ vardır.

60’lar boyunca gelişen, kitleleşen sol hareket, işçi sınıfıyla kaynaşmaya başlayınca “tehlikeli” hale gelirken, solun sesini kısmak için, sol tarafından meşruiyet noktası olarak gösterilen anayasa tartışmaya açılmıştır. Muhtıra açıklandığında tüm beklentiler tartışmaların aksine reformlar yapılması ve anayasadaki inkılâp kanunlarının uygulanması yönünde olmuştur. Fakat partiler üstü hükümet, siyaseti partiler üstü anlayışa göre dizayn ederken anayasada da yeni rejimin zihniyetine uygun olarak hak ve özgürlükleri kısıtlamış, yeni yasaklar getirmiştir.

Partiler üstü siyasetin, ekonomideki yapısal değişikliklerin ve anayasadaki kısıtlamaların temeldeki gerekçesi ise milli güvenlik kavramında bulunmuştur. Yeni iktidarın özneyi belirli bir biçimde davranmaya sevk etmesi anlamına gelen dispozitif, güvenlik olmuştur. Bu dispozitifin söylemsel olmayan pratikleri milli güvenlik kurulu, sıkıyönetim komutanlıkları ve sıkıyönetim mahkemeleridir. Milli güvenlik söylemi toplum içinde, kurumlar içinde, hukuki belgelerde giderek yerleşik bir hale gelip, sola yönelik baskılar artarken aynı zamanda bu söylem toplumda oluşturulan normların, öznelliklerin de referans noktası ve muhbir vatandaşın meşruiyet zemini haline gelmiştir. Fakat sol yalnızca partiler üstü siyaset düzeninde, siyasal olandan dışlanıp, anayasadaki değişikliklerle kısıtlanıp, milli güvenlik söylemi ile hapsedilip sadece bastırılmamıştır. Aynı zamanda sol, mahkemede ve hapisanede yeniden üretilmiştir.

Atılğan'ın da dediği gibi 12 Mart'ın partiler üstü siyaseti, burjuvazinin aşırı uçlar olarak nitelendirdiği siyasal oluşumları hedef alarak siyaset oyununu “normal öznelerle, normal sınırlarda” sürdürmeyi hedeflemiştir (2020: 74). Bu normal özne ve normal sınırların sarıh görüntüsünü ve buna ek olarak Aytürk ve Bora'nın işaret ettiği “sol içi ayrım çizgilerinin 70'lerde görünür hale gelmesinin” (Aytürk & Bora, 2020: 307) kaynaklarını solun kapatıldığı hapisanelerde, işkencelerde, mahkemelerde ve hapisanede örgütler arası ilişkilerde bulmak için 12 Mart'ın hapisanelerine göz atmak gerekmektedir.

12 Mart ile siyasal ve kamusal alandan dışlanan solu, ara rejim süreci boyunca görebileceğimiz tek yer hapisanelerdir. Sol özneliği hapisanede takip edebilmenin tek yolu ise hatıratlar... Kamusal alandan dışlanan bir solu resmi evraklarda aramak yöntem açısından hatalıdır. Darbenin hedefi olan öznellik, ancak solun hapisane “kayıtlarında” görünebilir. 12 Mart'ın tarihyazımından hareketle bu çalışmada zikredilen bazı savlar ancak hapisanelere bakılarak anlaşılabilir. 12 Mart ile siyaset sahnesinden dışlanan sol hangi bakımlardan “norm dışı” nitelendiği, tüm sol kimliğin mi yoksa onun belirli bir türünün mü cezalandırıldığı ancak ceza rejimi içerisinde açıklanabilir. Solu kapatmanın amacı hapisanelerde, anayasal değişikliklerle sol siyasetin hukuki dayanağını kaybetmesinin ardından solun kamusal imgesi kapatılmış olması dolayısıyla mahkûmlar arasındaki ve gardiyan ile mahkûm arasındaki ilişkilerde anlaşılabilir. Bunun için solun 12 Mart dönemi hapisane anıları incelenecektir.

3. BÖLÜM

12 MART'IN HAPİSHANELERİ

Koğuştta yazdığım yazılarda kendi yaşamımı anlatmıştım, ama yalnız içimi dökmek, tutuklulukla savaşımda özbenliğimi yitirmemek için mi, yoksa özel durumumun dışında herkesçe okunup benimsenebilecek bir söz söylemek, bir bildiride bulunmak için mi? (Erhat, 2020: 195)

Önceki bölümde 12 Mart'ın tarihyazımının genelde odaklandığı süreçlere, olaylara ve yapılara değinilmiş, bunların odak noktası olarak tercih edilmesinin 12 Mart'ı anlamak açısından yetersiz olabileceği vurgulanmıştı. Dolayısıyla anayasa, ekonomi ve partiler üstü tartışmalarının 12 Mart'ı sola yönelik bir darbe olarak ele aldığımızda tamamlanacağı savunulmuş, bunun ancak o dönemde içeri atılmışların anılarına başvurarak gerçekleştirilmesinin hem Foucaultcu zemin açısından hem de 12 Mart'ın tarihyazımına yapacağı katkılar açısından önemine değinilmiştir. Erhat'ın da anısında belirttiği özbenliği baskılayan bu tutukluluk hali ancak kurbanın yazılarından, bildirimlerinden yola çıkarak anlaşılacak ve 12 Mart'ın tarihyazımındaki boşluk böyle doldurulacaktır.

Foucault dönem dönem belirli bazı öznelliklerin (kimliklerin) nasıl olup da sorunsallaştırıldığını ve bazı kimliklerin neden normal kabul edildiğini ve neden edilmediğini anlamak için iktidar ilişkilerini incelemek ister. Bir kimliği teşvik eden, üreten, biçimlendiren veya yasaklayan, sınırlara itip marjinalleştiren iktidar ilişkileridir. Ama klasik iktidar yaklaşımlarından farklı olarak iktidarı anlayabilmek için yasa, yasak, kral gibi kavram ve kişilerden arınmak gerekmektedir. Bunun için de iktidarı mikro ağlarda aramayı önerir. Hukukun kırılmaştığı, sorunsallaştırılmış olan kimliğin biçimlendirildiği bir yer olarak hapishaneye bakar.

Bu bölümde de buna uygun olarak yasa, yasak ve büyük siyaset yapılarından sıyrılarak 12 Mart'ta iktidarı bir ilişki olarak ele alıp, sorunsallaştırılmış olan sol, anılar eşliğinde o dönemki ikametgâhında, hapishanede, iktidar-özne ilişkileri açısından ele alınacaktır. Bu bölüm kendi içinde dört kısma ayrılmaktadır. Solcuların içeri atılmasının nedenlerini anlayabilmek için öncelikle öznellik/kimlik sorunu üzerinde durulacaktır. Ceza sürecinin tüm safhalarında cezalandırılanın, işlenmiş olduğu varsayılan suç değil, suçlu

olduğundan bahsedilecektir. Suçluluğun kaynağının ise kimlik olması zaman zaman iktidara karşı bir direniş biçiminde karşımıza çıktığı, zaman zaman da kimliğin kendisinin bir iktidar haline geldiği anılarla örneklendirilecektir. İkinci olarak 12 Mart'ın ceza rejimi içerisinde ağırlığı olduğu bilinen işkence ve sorgu süreçleri Foucault'nun iktidar ilişkileri çerçevesinde ele alınacaktır. Bunu izleyen üçüncü kısımda ise hapisanedeki iktidar gerek mahkûmlar arası ilişkiler, gerek mahkûm ve hapisane görevlileri arasındaki ilişkiler ve hapisanedeki disiplin iktidarı anılar çerçevesinde değerlendirilecektir. Son olarak 12 Mart'ın şiddetli ve karanlık havasında hapisanede geliştirilen direniş biçimlerinin ölçeği, amacı ve niteliği ele alınacaktır.

3.1. İKTİDAR VE DİRENİŞ ARASINDA KİMLİK

Foucault, hapisanelerin suçun tazmin edilmesi amacıyla değil, suçlunun ıslah edilmesi amacıyla ortaya çıktığını ifade etse de bu amaçla ortaya çıkan hapisanelerin işleyiş biçimi böyle olmamıştır (Foucault, 1992). Pratikte suçluluk, iktidarın toplumsal alanda yasakladığı kimlikten türetilmiştir. 12 Mart için söylemek gerekirse muhtıranın hedefinde sol kimlik vardır. Bu nedenle ilk olarak iktidar tarafından bastırılmak istenen kimlik ve iktidar arasındaki ilişkiler ele alınacaktır. Ardından tutuklu veya mahkûmların kendi kimliğini direniş biçimi olarak kurgulamasından bahsedilecek ve bunun yanı sıra kimliğini iktidar hâline getirmesine değinilecektir.

12 Mart'ın sola karşı bir darbe olduğundan ve var olan sol özneliği Ortanın Solu gibi daha makbul bir öznelikle ikame ettiğinden önceki bölümde gerekçeleriyle birlikte bahsedilmiştir. Darbe sol kimliği dışlamak ve bastırmak için onun profilini çıkararak tutukluyu bilgi nesnesi haline getirmiştir. Gözaltındaki sorgulamalarda, işkencede ve cezaevinde tutuklunun hayat hikâyesine dair soruların varlığı, söz konusu profil çıkarma sürecinin bir yansımasıdır. Suç teşkil eden eylem anının deşilmesi yerine suçlunun bugüne kadar içinden geçtiği bazı süreçler incelenmiştir. Örneğin Nihat Sargın'ın sorgulamasında sorgu memuru Sargın'a okulda etkilendiği öğretmenlerin isimlerini ve ne biçimde etkilendiğini sormuştur (Sargın, 2005: 275). Sorgulamalar sırasında aynı zamanda sol kimliğin öznesine dair birtakım söylemler gelişmiştir.

Kimliğe dair profil çıkarma amacıyla gerçekleştirilen sorgu süreçlerinden önemli bir anekdot Harun Karadeniz'in anılarında bulunabilir:

'Ee anlat bakalım nasıl solcu oldun?' dediler. Ben pek sorguya benzetemedim bunu ve:
'Anlamadım ne demek yani?'
'Neden solcu oldun, nasıl oldun, anlat bakalım.' (Karadeniz, 1979: 56-57)

Bu soruyla, tutuklunun bilgi nesnesi olarak ele alınmasının haricinde onda neyin cezalandırıldığı ya da cezalandırılacağı açığa çıkarılmaya çalışılmaktadır.

'Ne iş yaparsın?'
'İnşaat yüksek mühendisiyim'
'Ne? Seni mezun ettiler ha?' Savcı çok şaşırmişti. Ben ne diyeceğimi şaşırđım.
'Anlamadım ne demek yani?'
'Nasıl mezun ederler seni?' Savcı bu sözleri bağırarak söylüyordu.
'Ne var ki?'
'Daha ne olacaktı?' Memleketi birbirine katarsınız, hocalara karşı gelirsiniz. Sonra onlar sizi mezun eder ha?' (Karadeniz, 1979: 46)

Harun Karadeniz'in aktardığı bu sorgulama kesiti, sol kimlik öznesinin eğitim süreçlerinden de dışlanması gerektiğine dair sorgu memurunda oluşan bir yargıyı göstermektedir. Kendisini sorgulayan savcının "Nasıl olur da senin gibi adamı mezun ederler?" sorusuyla dikkat çektiğı gibi sol kimliği olan birinin toplumdaki dışlanması ve kendisine tanınmış haklardan, süreçlerden men edilmesi gerekir. Sol kimliğin dışlandığı yapı ve süreçleri göz önüne alınca, bu kimliğin aynı zamanda toplum düşmanı olarak da kodlandığı görülmektedir. Bu sorgulamalarda sorulan soruların hiçbiri bir suç eylemine yönelik değildir. Sorgu süreçlerinde ne bir iddia ne bir delil öne sürülmektedir. Solcu olmak başlı başına cezalandırmak için yeterli bir sebeptir. Bu nedenle sorgulama süreçlerinde sol kimlik açığa çıkarılmaya çalışılır.

İktidar, kapatmak istediğı kimliğin profilini çıkarırken onun hakkında birtakım ön bilgilere de sahiptir. Sorgulayıcı iktidarın sol kimlik hakkında edindiğı ön bilgiler, bu kimliğin normalini belirler. Örneğin, anılarda gözaltında sorgulama için bekledikleri sırada bir görevli tek tek herkese hangi okuldan olduğunu sorar. Görevlinin bu sorusuna bir genç kendisinin bir okuldan olmadığı yanıtını verir. Ancak görevli bu durumun mümkün olmadığına, solculuktan içeri atılan herkesin muhakkak okullu olması gerektiğine inanmış biri olarak gence "Okulu bıraktın mı?" sorusunu yöneltir. Ancak genç ne okula gitmiştir ne de okulu yarıda bırakmıştır. Okuma yazması bile olmadığını

söylediğinde ise görevli memurun tepkisi “Okuman yazman yok da burada ne işi var?” olur (Karadeniz, 1979: 20). Bu anı her ne kadar karikatürize edilmiş gibi görünse de 12 Mart’ın ruhunu kısa ve net olarak aktarmaktadır. Solcunun cephanesinin okurluk-yazarlıktan ibaret olduğu o kadar kanıksanmıştır ki aksi bir örnek görevliyi, gencin solculuğu konusunda şüpheye düşürmüştür.

Buna benzer bir diğer örnek de Zeki Sarıhan’a aittir. Sarıhan ifadesini verdikten sonra görevli memur ifadeye “Marksist-Lenistim” ibaresini ekler. Sarıhan, ağzından çıkmayan bu ifade için itiraz ettiğinde ise memur solculuktan tutuklanan bu mahkûmun başka bir şey olmayacağına emindir. “...Polis ne olmamız gerektiğini biliyordu demek!” (Sarıhan, 2005:24) diye dillendirdiği değerlendirmesinde Sarıhan, aslında Foucaultcu anlamda doğru bir vurgu yapmıştır. Çünkü bu iki anıdan da anlaşıldığı gibi 12 Mart yalnız sol kimliğin bir profilini çıkarmakla kalmaz aynı zamanda sorgulama dispoitifinin içerisinde onun normalini de belirler. İktidarın hem daha önceki kapatma deneyimlerinde hem de 12 Mart sürecinde, sol kimliğin normalinin okur-yazarlıkla bağlantısını öne çıkarması tesadüfi değildir. Okur-yazarlık vurgusu hatta daha özelde yükseköğrenim vurgusu bu kimliğin toplumsal yapının doğal süreçlerinde görülmediğini ve sonradan edinilmiş bir kimlik olduğunu ifade etmektedir. Sol kimliğin Marksist-Lenist olması gerekliliğinde 12 Mart’ın söylemi de kendini açığa vurur. 70’lere doğru solun ideolojik çeşitliliğinin iktidar tarafından pek de önemsenmediği tespitini yapmak mümkündür. Onun için aradaki farkların ne olduğu önemli değildir. Önemli olan bir kimliğin (Marksist-Lenist, Komünist, Anarşist, fark etmez) adıyla sanıyla zikredilerek o “doğal” toplumsal düzene aykırı, kökü dışarıda ve sonradan edinilmiş olma niteliğinin vurgulanmasıdır. Zeki Sarıhan da “sosyalizm” kavramının yeterince ürkütücü olmadığı için Marksizm Leninizm gibi kavramların mahkemelerde, cezaevi yönetiminin tutuklu ve mahkûmlarla ilişkilerde kullandığını ifade eder (Sarıhan, 2005: 98).

İktidarın tutuklu ve mahkûmları bilgi nesnesi haline getirmesi, onun üzerinden bir sol kimlik profili çıkarması ve bu kimliğin normalini belirlemesiyle ilgili anlatılan bu anılardan 12 Mart iktidarıyla ilgili bir başka önermeyi de damıtmak mümkündür. Sorgulama sırasında yaşanan diyaloglar, cezanın konusunun suç değil, çoğu kez suçtan bağımsız bir yaklaşımın konusu olan fail olduğuna işaret eder. Foucault, hem genel iktidar

kuramında hem de hapishaneye ilişkin yazılarında cezanın amacının bir öznellik biçimi, bir kimlik olduğunu ifade eder. Bu yüzden mahkemede verilen ceza ve hapishanede devam eden cezalandırma süreçlerinde hedef alınan, tutuklu ve mahkûmlarla özdeşleşmiş olan sol kimliktir. Ceza, mahkemeden önce sorguda, gözaltında başlamaktadır. Elbette buna izin veren, iktidarın suçluyu cezanın hedefine koymuş olmasıdır.

Sorgu, tutuklunun mahkemeye ve cezaevine hazırlandığı süreçtir. İktidar, tutukludan suçunu bilmesini bekler. Kendisine suçunun bildirilmesinden önce, o vicdanıyla hesaplaşmalı, kendini sorgulamalı ve suçunu bulmalıdır. Ondan beklenen suçunu önce kendine itiraf etmesidir. Erdal Öz'ün anılarında da sorgu öncesinde gözaltı memurlarından biriyle aralarında geçen diyalog bunu açıkça ortaya koyar.

'Niye alındığını biliyorsun, değil mi?'

'Hayır, bilmiyorum.'

Soğuk, sinirli, her şeyi bilen küçümseyen bir gülümseme geçmişti yüzünden.

'Bu gece otur, iyice düşün. Yarın her şeyi bülbül gibi anlatacağım!' (Öz, 2016: 188)

Öz'e verilen öğüt açıktır: suçunu bul, özümse ve itiraf et. Bu konuşmada görevlinin rolü de oldukça ilginçtir. Muhtemeldir ki, Öz'ün suçunu o da bilmemektedir ama yine de bu soru Öz'ün suçsuzluğunun ihtimal dışı olduğunu dışa vurmaktadır. Suçsuzluğun ihtimal dışılığı böylece hem tutukluya bildirilir, hem de bu soruyla tutuklu bir sorgulama sürecine sevk edilir. Belirsizliğin kendisi bir iktidar haline gelir. Tutuklunun bu belirsizlik içindeki sorgulama sahnesi, onun kendini nesnelleştirmesine ve kendi üzerinde büyük iktidarın istediği cevapları vermek için iktidar kurmasına yol açması amaçlanır.

Suçlunun, cezanın hedefi olduğunu ortaya koyan bir başka sorgu süreci anısı ise Uğur Kökden'e aittir. Kökden, dönemin sol ideolojik örgütlerine mensup olmamasına rağmen, ceza iktidarının kendisi hakkındaki hükmünün çoktan kesinleştiğinin, sorgunun asıl amacının suçu araştırmak olmadığını bilincindedir (Kökden, 2009: 20). Aynı şekilde, Zeki Sarıhan da bu durumu şu sözleriyle ifade eder: "5 Ekim günü, mahkeme huzuruna çıkarılarak alelusul sorgum yapıldı ve tutuklandım. Bu tutuklama duruşmaları sizin suçlu mu suçsuz mu olduğunuza bakmıyordu." (Sarıhan, 2005: 50)

12 Mart'ı özgün kılan olgulardan biri, sol kimliği kapatmak yoluyla toplumsal süreçlerden dışlayıp, onun norm dışı olduğunu ilan etmektir. Bu olguyu en iyi anlatan olaylardan biri kapatma sürecinde dahi siyasi mahkûmların diğer mahkûmlardan farklı muamelelere tabi olmasıdır. Örneğin, sol kimliği nedeniyle kapatılanlar mahkeme dönüşü cezaevinde üst aramasına tabi tutulurken, casusluk yapmaktan yargılanan bir tutuklu bu muameleden muaftır (Mumcu, 2009: 49). Toplumsal alanda marjinal olarak kodlanıp suçluluk kimliği giydirilen sol, ceza rejimi içinde bile anormal bir muameleye maruz kalmaktadır. 12 Mart'ın hapisanelerinde, gardiyan ya da cezaevi yönetiminin gözünde adi tutuklu, siyasi tutukludan neredeyse daha az cezalandırılmaktadır denilebilir.

Suçluluğun cezalandırılması yalnızca bununla ilişkilendirilen özne üzerinde, mahkemede ve gözaltında, sorguda olan bir durum değildir. Aynı zamanda cezaevinde de suçluluk defalarca ve bu suçludan dalgalar halinde yayılarak cezalandırılmaktadır. Soysal, tutuklu yakını olmanın dahi tutuklular kadar suçlu olmakla aynı anlama geldiğini ifade eder (1996: 48). Tutuklu yakınlarına görüş günlerinde mahkûmlar gibi davranmak, üstlerini aramak ve daha çeşitli türlerde baskılar yapmanın iki anlamı vardır. Birincisi, elbette böylece tutukluya da bir sıkıntı vermek amaçlanmaktadır. İkinci olarak, tutuklu yakınlarına suçluluğun bir ön provasası yaptırılarak, onlardan suçluluğa ilişkin oluşturulan norma riayet ederek, zihinde, imgesel anlamda kapatılan bu kimlikle/suçlulukla-ceza arasındaki mesafeyi kısaltmaktadır.

Anılarda 12 Mart'ta sağ ideolojiden siyasi tutukluları tek görebildiğimiz yer gözaltı koğuşlarıdır. Gözaltına alınan Ülkü Ocakları mensupları, yönetimin tutukluyu bastırmak amacıyla yaptığı uygulamalara gönüllü katılmışlardır. Kendilerine suçları sorulduğunda hep bir ağızdan “Bizler milliyetçi Atatürk gençliğiyiz! Komünizme düşmanız!” cevabını vermektedirler (Öztürk, 1999: 43). Elbette bu bir suçu imleyen bir cümle değildir. Fakat, çalışmanın temel argümanlarından birini yine burada doğrulayan bir örnek görülmektedir. Yeni rejimin, yeni toplumda kapattığı kimlik, sol kimliktir. Sağ ideolojideki tutuklu veya mahkûmlar da bu hakikati paylaşmakta ve iktidar ile girdikleri diyalogun bir temsil olduğunun bilincinde olarak kendilerinin bu anormal kimliğin karşısında olduklarını ifade etmektedirler. Elbette bu temsilin muhtemelen gardiyanların kendilerine daha farklı davranması gibi pragmatik sonuçları da vardır.

Her ne kadar hapisane sol kimliğin kaderinde varsa da tutuklu ve mahkûmlar çoğunlukla suçluluk muamelesini içselleştirememişlerdir. Örneğin, Ciravoğlu anılarında Şirinyer'den Mamak'a nakilleri gerçekleşirken alınan güvenlik önlemlerinin nedenini anlayamadığını onlar için alınmış olmasına rağmen bunu kendilerine yakıştıramadıklarını ve bu önlemlerin muhtemelen adi suçlular için olduğunu düşündüklerini anımsar (Ciravoğlu, 1992: 43). Bu suçluluk muamelesinin psikolojisinden kurtulmak için de kimlik önemli bir direniş haline gelmektedir. Buna ilişkin olarak Zeki Sarıhan, anılarına başlarken “hapisanelerini” anlatmak ile kendine bir kahraman rolü biçmediğini ifade eder. Aslında bu anlayışın sonucunda iktidarın tutukluyu kimliği yüzünden cezalandırdığı gibi, tutuklu da hapisaneyi kimliğinin bir parçası olarak ele almaktadır. Bu bir ceza değil, görevdir. Sarıhan'ın görev duygusu ile işlediği suçu ve cezayı içselleştirirken verdiği örnekler de tesadüfi değildir: “Sınıfta öğrencilere gerçeği söylemek gibi, halkı kendi çıkarları doğrultusunda bilinçlendirmek, Sakarya geçitlerinde düşmanla vuruşmak, savaşçıya cephane taşımak gibi bir görev. İnsan hiç vatanını savunduğu, savaşırken yaralandığı için övünebilir mi?” (Sarıhan, 2005: 9)

Bir solcunun hapiste yatması, öğretmenin ya da askerinin görevi kadar kutsaldır. Bu iki “kutsal” mesleğin ifade edilmesi Cumhuriyet için öne çıkan iki meslek olmasıyla yakından ilişkilidir. Vatani kurtaran askerler ve vatani ilerletecek olan kadroyu yetiştiren öğretmenler... Cumhuriyetin yargısına karşı cumhuriyetin kurucu rolleri... İktidarın kendini toplumsaldan dışlamaya çalışmasına karşı, Sarıhan kendini toplumsala adamayı öne çıkarır. Onu içermeye çalışır. Toplumsalı kendi kimliğinde birleştirir.

Hapisane, sosyalist kimliğin gereği şeklinde ele alındığında baskı daha katlanılır hale gelmektedir. Aren de hapisaneyi kimliğinin doğal bir süreci olarak ele almaktadır. Sınıf mücadelesinin gereği olarak hapisanede yatmak, gerçekliği bu şekilde ele almak Aren'in hapisane koşullarına uyumunda kolaylık sağlamaktadır (Aren, 2006: 232).

Kimlik bağlamındaki bir başka önemli nokta da tutukluluk kimliğinin iktidarına karşı, tutukluların kendi kimliklerinde başka parçaları öne çıkarmaya çalışmalarıdır. Bir askerinin kendisine saygısızca muamele etmiş olmasını elbette sindiremeyen Zeki Sarıhan, sol kimliğinin yanı sıra parçalanmış, kendisini bölen, tek boyuta indirgemeye

çalışan cezaevi iktidarının bu tür tavırlarına karşı benliğine öğretmenlik kimliğini sarmaktadır (Sarıhan, 2005: 102).

Hapishane tutuklular için sınırı belirli haklar, sınırı belirli fiziksel alanlar tanımaktadır. Fiziksel sınırları, tutuklu içsel sınırlara dönüştürse de, bir yanıyla bundan kaçmak için yollar aramaktadır. Bunlardan biri dış dünya ile kurulacak bir iletişimidir. Fakat bu iletişimden kasıt tutuklunun eşine dostuna yazdığı mektuplardan farklıdır. Özel alana içkin olan kişilerden çok ulaşılmak istenen bir tür kamusalıktır. Bunun için örneğin Kökden, Mimarlar Odasının olağanüstü kurultayına telgraf çeker, bu davranışını da şu sözleriyle açıklar: “Her çeşit ruhsal çöküntüye karşı çıkmak, güçlü olduğumu, tüm koşullara karşı çözülmediğimi, tersine, daha çok kararlı olduğumu belgelemek için başvurulmuş bir yöntem sanki bu.” (Kökden, 2009: 77) İktidarın kimlik üzerine yaptığı baskıya karşı tutuklu da kimliğinin saygın bir parçasını öne çıkarmak için kamusal alana ihtiyaç duymaktadır.

Özellikle örgütsüz tutuklular sol kimliğin haricinde örgütlü tutukluların arasında kendilerini var edebilmek için kendi kimliklerinin başka parçalarını kuşanmaktadırlar. Örneğin, Öztürk’ün anılarında, kendisi gibi devrimci bir işçi, yaşlılığına karşı genel komün ve koğu kurallarına uymak konusunda takdir edilecek düzeyde bir çaba göstermiştir. Öztürk bu işçiden ve onun komün disiplininden bahsederken “örnek bir işçiydi” diyerek (Öztürk, 1999: 74), devrimci-sol kimlik içerisinde kendilerine ayrı bir yer tayin etmeye çalışmıştır. Öğrencilerle, yazarlarla, aydınlarla aynı suçlardan hüküm giymek, aynı koşullarda yatmak işçiler ve bahsedilen toplumsal kesimler arasındaki konum farkını eşitlememiştir. Aksine işçiler, sol kimliğin içerisinde örgütsüz de oldukları için ayrı bir kimlik olarak “işçi” kimliklerini öne çıkarmaya çalışmışlardır. Devrimci disiplinin, işçiliğe içkin olduğu ortaya serilmek istenmiştir. Sınıfsal kimlik ile sol kimlik arasındaki mesafeyi kısaltarak, işçilerin de itibarını artırmak amaçlanmaktadır.

Fakat kimlik bir direniş kaynağı olmasının yanı sıra bizzat tutuklu ve mahkûm tarafından kendi üzerinde bir iktidar haline de getirilmektedir. Tutuklunun ve mahkûmun kimlikle kurduğu iktidar ilişkisi hem tutukluların ve mahkûmların direniş biçimlerine hem örgütler arası ilişkilere yansımış, hem de gündelik ilişkilerine sirayet etmiştir. Bunun nedenini iktidar boşluğuna dayandırmak mümkündür. Öztürk’ün

anlarına göre Kızıldere katliamına kadar en azından onun kaldığı cezaevinde mahkûmlar arasında tatsız olaylar yaşanmamıştır.

Kaçma olayı sonrası, bazı disiplinsizlikler ve kışkırtmalar uç vermeye başlamıştı. Kimi umutsuz kadrolar, giderek birlikte yaşamayı çekilmez bir duruma getirme yolunda ellerinden geleni yapmaya çalışmaktaydı. Bazı bireyci ve benci davranışlar tedavi edilemiyordu. Kimi davranış bozuklukları, sınıflı toplum üyeliğinden kaynaklanan hastalıklar, çeşitli-ideolojik örgütsel bölünmelerin kaynağını oluşturuyordu (Öztürk, 1999: 56).

Öztürk'ün aktardığı bu sözlerde birkaç nokta dikkat çekmektedir. İlki THKP-C'nin önde gelen isimlerinin hapisten kaçıp, öldürülmesinden sonra bazı sorunların ortaya çıkmış olması. Solun hemen hemen tüm kadrolarının içeriye alındığı bu dönemde, ideolojik liderliği üstlenebilecek kimselerin katledilmiş olması elbette bir iktidar boşluğu yaratmış olmalıdır. Hareketin dağılmasını ve örgüt üyelerinin bireysel davranışlarını bu iktidar boşluğuna bağlamak mümkündür. İkinci olarak, Öztürk'ün bu dağılmayı ifade ederkenki sözleriyle ilgilidir. Bireyci, benci davranışları bir hastalık derecesinde ele alıyor olmasıdır. Öztürk o derece kimliğine bağlıdır ki kolektif ve komün dışı tüm bireysel davranışları, davranış bozukluğu şeklinde ele almaktadır. Bu iktidar boşluğunun bir getirisi olarak Öztürk kendi kimliğini bir iktidar hâline getirmiş ve ona daha çok bağlanmıştır.

Bu iktidar boşluğuna yine kimlik bağlamında başka tepkiler de mevcuttur. Hapishanede, mahkemede ve işkencede sol tutuklulardan ve mahkûmlardan bazılarının ifade ve tavır değiştirmesi diğer tutuklular üzerinde de büyük etkiler yaratmıştır. Bu etkiler anılara da yansımıştır. Zamanın çarkları içinde elbette o dönemki sol için çok şey değişmiştir. Ama değişim ve geri çekilme arasında bir fark vardır. Solun lider krizinin ortasında öne çıkan bu isimlerin sosyalizmden “bir tür istifası” diğer mahkûm ve tutukluların kimliği daha çok keskinleştirmesi, sekterciliği daha çok artırmasına sebep olmuştur. Kapatılmayı bir yenilgi olarak kabul edenlerin bazıları da sosyalizmi değil, sosyalistleri hatalı bulmaktadır; sosyalizmi yanlış yapmaz, kuralları, ilkeleri açık ve sarihtir. Yanlış yapanlar sosyalistler olmuşlardır ki, bu sebeple “yenilmişlerdir”. Bu katı ideolojik tutum bu şekliyle de kalmaz. Hapishaneyi bir arınma seansına çevirip, “tüm pisliklerden kurtulmak” amacıyla dini duygulara yönelen, bu amaçla gözaltı ve mahkemelerde tüm bildiklerini anlatarak yanlışlarla hesaplaştığını düşünen mahkûmlar

ve itiraf mekanizması ile bu hataları ortaya çıkarmaya çalışan örgütlerden manzaralarla karşılaşırız (Polat, 2007: 207).

3.2. İŞKENCE-SORGU

Foucault iktidarı tarihsel kesitler içerisinde incelerken, sık sık tanımladığı iktidar türlerinin dönemsellik olmadığına dikkat çekmiştir. Klasik çağda kullanılan teknikler bazen klasik çağ sonrasında da kullanılmaktadır (Foucault, 2002). Cezanın ve hapisanenin a priori olmadığı savından hareketle, tekniklerin de dönemin ceza rejimine göre değişiklik göstermesi kuramsal açıdan bir tutarsızlık yaratmaz. 12 Mart'taki iktidar ve ceza rejimi de farklı teknikleri barındırmıştır. Cezaevindeki disiplin iktidarının yanı sıra, sorgu ve gözaltı sürecinde işkence yer almıştır.

Sorgu Foucault'ya göre iktidar-direnış oyununun bir parçasıdır. Bir kimliği dışlamak üzerine kurulmuş kapatılma dönemlerinde sorgu, suçun ve eylemin soruşturulduğu süreç değildir. 12 Mart'ta da bunu destekleyen anılar mevcuttur. Örneğin Sırrı Öztürk'ün ifade vermek için çıktığı nöbetçi mahkemede savcı "Seninle daha çok konuşacağız. Bir dahaki sefere karşılaşmaya iyi hazırlan. Anladın mı?" (Öztürk, 1999: 51) sözleriyle Öztürk'ü iktidar-direnış oyununa davet etmektedir. Gerçekten de 12 Mart'ta sorgu ve mahkeme bu oyunun temsil edildiği yerlerdir. İktidar bu çatışmalar aracılığıyla baskı yoluyla tutukluyu sindirmeye çalışmaktadır.

Çoğu zaman tutuklular tutuklanma nedenlerinin bir suç eylemi değil, kimlik olduğunun farkındadırlar. Bu nedenle sorguda ya da mahkemede yargıçların ya da sorgu memurlarının bazı davranışları onları şaşırtmamaktadır. Örneğin Kökden, bu durumu "Savcı sonucu belirli oyunu –kurallarına uygun biçimde, etkili ve heyecanlı bir örneğini sergileyerek- oynuyor. Aslında, Olimpos'ta, hakkımızda karar verilmiş durumda. Bu seziliyor. Yalnız ceza için uygun suç aranıyor. Hepsi bu." (Kökden, 2009: 30) sözleriyle ifade eder. Bu durumda sorgu, tutuklunun suçunu açığa çıkartmak için yapılan bir araştırmadan ziyade, suçluluk imgesi için ondan bilgi alındığı bir incelemedir.

12 Mart'ın sorgu aşamasına işkence eşlik etse de tutuklu tamamen tahakküm altına alınmış değildir. Sorgulayanın gücüne, kudretine karşı tutuklu da birtakım taktikler geliştirmeye çalışmaktadır. Elde ettikleri bilgileri tutukluya teker teker söyleyerek

ondan küçük ama yeni bilgileri sızdırmaya çalışırlar. Aynı taktiği ise zaman zaman tutuklu sorgulayana karşı uygular. Söylemesinde sakınca olmayan bilgileri işkence ve baskıya göre teker teker vererek yeni işkence ve baskılardan kaçınmaya çalışır.¹⁵

Sorgu sırasındaki iktidar oyununa bazen “yüzleştirmek” için bir kişi daha katılır. Yüzleştirme, kimliği kategorize eden tekniklerden biridir. Tutuklular birbirlerinin vicdanları haline gelir, yüzleştirme ile birbirleri üzerinde norm oluştururlar ve norm-dışı kişi belirlenir. Yüzleştirme sonrası tutuklular aynı hapisane hatta bazen aynı koğuşa verilmektedir. İktidar, birbirinin gözü olan bu iki tutukluyu bir araya koyarak birbirleri üzerinde baskı yapmaları için elverişli bir ortam sunar. Psikolojik baskı kurma yöntemi olmasıyla yüzleştirmelerin de çok uzun süre etkisi devam eder. Yine de 12 Mart’a dair anılarda yüzleştirme anları kendine pek yer bulamamıştır. Muhtemeldir ki, sol kimliği neredeyse bir zırh haline getirmiş tutuklular yüzleştirme ile açılan gediği hatırlamak bile istememiş olabilirler.

Sorgu sürecinin ayrılmaz bir parçası olan gözbağı, iktidarı görünmez kılmak için değil, tutuklunun zihninde yer alan gözbağı-işkence işaretlerini uyarması içindir. 12 Mart’ta gözbağı yalnızca emniyete ya da MİT’e götürdükleri zaman kullanılmıştır. Ancak yine de işkence ve sorgu sırasında gözbağı yoktur. Çoğu zaman işkencecilerin yüzü bilinmekte, sorgucuların birbirlerine isimleriyle, rütbeleriyle hitap etmesinden imtina etmemektedirler. İktidar görülmek ve bilinmek ister. Pek çok anda işkencecinin adı zikredilmektedir. 12 Mart gibi siyasi tutukluların düşman yerine konulup MİT’te ve emniyette işkenceye çekildiği bir ortamda, işkenceciler kendilerine düşen kahramanlık nidalarından paylarını almak istemektedir. Bir insanla ya da bir cisimle özdeşleşen iktidar, etkisini katlamaktadır. İşkencenin cisimleşmiş hali tutukluda psikolojik olarak büyük bir etki bırakmaktadır. Gözbağı yalnızca sembolik bir anlam taşımaktadır. İşkence öncesi ritüelinin bir parçası olarak anılarda yer almaktadır. İşlevsel olarak hiçbir önemi yoktur. Bazen tutukluya gözbağı olarak kendi havlularından birini kendi gözüne bağlaması istenir. Bazen de askerlerin verdikleri gözbağını iki tutuklunun birbirlerine bağlamaları söylenir. Gözbağı bu anılar çerçevesinde işkenceyi cisimleştiren sembollerden biri olarak tutuklunun zihnine çakılmaktadır.

¹⁵ Bkz. (Keskin, 2005; Zileli, 2015)

Buna ek olarak işkence öncesinde ve sonrasında tutukluya psikolojik şiddet çeşitli yollarla devam etmektedir. İşkence öncesinde işkence sesleri dinleterek tutuklunun bu “karşılaşmaya” düşük bir moralle hazırlanması beklenirken, işkence sonrasında dinletilen sesler “işkenceyi” tekrar tekrar anımsatmaktadır. Gözaltı ve sorgu sürecinde tutukluya yapılan psikolojik ve fiziksel şiddet sürekli ve gün içerisinde parça parça devam etmektedir. İşkence öncesi atılan toplu dayaklar, kötü muameleler sürecin parçalarıdır.

Psikolojik şiddetin bir başka örneği de; tutukluya giydirilen kanlı pijamalar, yatağa zincirle bağlanma ve prangalardır. Bu semboller, tutukluya yeni “kimliğini” benimseme sürecini hızlandırmayı amaçlamaktadır. Kapatılmış bir yerde zincirle bağlanarak, zincir seslerinin tutuklunun moralini bozması beklenmektedir. İktidar, sembollerin ve işaretlerin zihinsel izlerini bir teknik olarak kullanmaktadır.

Siyasi mahkûmlar cezaevlerinde ikna ve ıslah amacıyla bir iktidar tekniğiyle karşılaşmamışlardır. 12 Mart’ın ceza rejiminde ıslah ve ikna sorgu sürecinde karşımıza çıkar. Sorgunun bilgi alma amacıyla gerçekleşmediğinden bahsedilmiştir. Özellikle de örgütsüz tutuklular söz konusu olduğunda sorgu tamamen teorik tartışmalarla geçmektedir. Tutuklu ve sorgucu arasındaki bu teorik tartışmalarda sorgucu, tutukluyu düşünsel olarak silahsız bırakmaya çalışmaktadır. Genel bir söylem içerisinde gerçekleşen bu tartışmalarda bazen tutuklunun hangi görüşten olduğu dahi bilinmemektedir. Örneğin, Zileli’nin sorgu sırasında kendisinin Sovyet yanlısı olduğu sanılarak Sovyetlerin kötülendiği aktarılır. Anlaşıyor ki sorgucular genel söylem içerisindeki tartışmalarında, tutukları tek kalıp nesne gibi algılamışlardır (Zileli, 2015: 35). Sonuç olarak kapatılan, tutuklanan solcudur (eğer çok daha spesifik hale getirilecekse Marksist, Leninist, Komünist), hangi fraksiyon olduğunun önemi yoktur. Sorgu sürecinde psikolojik şiddete uğrayacak, işkence görececek birer beden.

12 Mart’ta işkence, bedeni yok etmeyi, ortadan kaldırmayı ve öldürmeyi hedeflememektedir. Bu yüzden sağlıklı olmayan tutuklular işkenceye götürülmemiştir.¹⁶ İşkence, tutuklunun üzerine “suçluluk” damgası vurarak, cezası bitse de hem

¹⁶ Türkan Sabuncu kalp hastası olduğu için işkenceden geçmemiştir. Yine Zülfü Livaneli de aldığı bir ilaç sebebiyle işkencede alerjik reaksiyon göstermesi sonucu sorgusu yarıda kesilmiştir. Bkz. (Soysal, 1996; Livaneli, 2012)

bedeninden hem de zihninden bunu kesip atmayı önler. Kaldı ki işkencenin toplumsal imgesi de bir söylentiyle yaygınlaşır. İşkenceye dair bu söylentiler sol-suçluluğun toplumsal süreçlerden dışlanmasında toplumda bir ağ gibi yayılmıştır. Örneğin, henüz karar çıkmamış olmasına karşın Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Arslan'ın asılacağına ilişkin söylem hapisanelerden topluma doğru bir sızıntı gibi yayılmıştır. Toplumsal imgede “sol-suçluluk-idam” olguları arasında sıkı bağlarla bir temsil oluşturulmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda bu söylentilerle, Foucault'ya atıfla söylemek gerekirse, normlar oluşturulmaktadır. Tıpkı idam edilmiş bir suçlunun arkasından onun idamını anlatan bültenlerin elden ele gezmesi gibi, bu söylentilerin toplumda yaygınlaşmasının önüne geçilmemiştir. Bir başka söylenti ise “işkence”dir. Bu da idam söylentisi gibi toplumsal imgedeki sol-suçluluk-ışkence olguları arasındaki bağların sıkılaştırılması amacını gütmektedir. Nitekim Soysal bu durumu anılarında açıklıkla ifade eder;

İşkence. Bu sözcük önce yavaştan yavaştan, sonra gitgide yükselerek yayıldı Ankara'ya. Ve bütün söylentiler gibi, işkencenin söylentisi, işkence gerçeğinden bile etkili oldu. Selamlar sabahlar en çok o dönem kesildi. Telefonlar sustu, aramalar sormalar eksildi. Kimse de şaşmadı buna (Soysal, 1996: 70).

İşkence hem bireylerin bedeninde izler bırakır hem de bir düşünce olarak dahi toplumsal normları pekiştirir.

3.3. HAPİSHANE İÇERİSİNDEKİ İKTİDAR

Cezalandırma yalnızca mahkemeden oluşan tek kurumlu bir süreç değildir. Cezaevi, ceza rejimi içinde kendi kuralları olan neredeyse “özerk” bir konuma sahiptir. “Suçlu” kimliğinin pekiştirildiği, “norm-dışı” kategorinin “normal”ine uyum sağlamaya çalıştığı bir mekân. Belirli orandaki bu “özerklik”i anlamak için anılara bakılabilir. Örneğin, tutuklular için henüz hüküm verilmemişken cezaevindeki bazı “hukuksuzluklar” mahkeme gündemine taşındığında anı yazarlarının da belirttiği gibi mahkeme “Biz cezaevine karışamayız” demektedir (Ciravoğlu, 1992: 57). Bu açıdan mahkeme için cezaevi “içeri” değil, “dışarı” olmaktadır; tüm yurt sınırları içinde uygulanan hukuk kurallarının geçersiz olduğu yer... Hukuk kurallarının nispeten askıya alındığı bu mekân, gözetli ve sorgu süreçlerine göre yine de belli bir istikrarı ve hatta bazı konularda kendi koyduğu kuralları takip etmektedir.

Hapishanede ceza yöntemleri ve iktidar daha çok negatif değerlidir. Anılarda, pozitif iktidar teknikleri açısından bazı hapishanelerdeki dini vaazlar ve seminerler örnek olarak verilebilir. Ancak bu vaaz ve seminerlere katılım için mahkûmlar/tutuklular üzerinde ciddi bir baskı oluşturulmamıştır. Pozitif iktidar karşısındaki direnişlerde, iktidar geri adım atmaktadır. Bunun nedenlerinden biri iktidarın kurucu ve yapıcı niteliğinin 12 Mart açısından içselleştirilememiş olmasıdır. 12 Mart'ın iktidar tekniklerinde önemli ve birincil olan; yasaklama, sınır çekme, bölme, şiddet ve eziyettir.

Bu bölümde hapishane içerisinde mahpuslar ve yönetim arasındaki iktidar ilişkilerini incelerken yönetimin ceza teknikleri ele alınacaktır. Bunlar; hücreye kapatma, yer değiştirme, dayak gibi cezalardır. Fakat, aynı zamanda “ceza” olmayan, yönetimin mahpus üzerinde salt “iktidar” amacıyla gerçekleştirdiği tekniklere de değinilecektir.

Mahpus-yönetim arasındaki iktidar oyununun konusu olan mahpusluk hayatında büyük bir yer tutan “zula”, yönetim için de çok önemlidir. Bu yüzden yönetim sık sık koşullara baskınlar yapar. Aramalar, mahpusların mülkiyet hakkını ortadan kaldıran ve onlar üzerindeki vesayeti artıran tekniklerdendir. Saklamak-aramak arasındaki karşıtlıkta mahpusa suçluluğu tekrar hatırlatılır. Bu aramalar, mahpusu belirli bir disiplin tavrına da yöneltir; sakıncalı herhangi bir eşya bulundurmuyor olsa dahi arama mekanizması ile “suçunu” sakladığı varsayılarak hareket edilir. Sık sık, habersizce yapılan bu aramalarda neyin suç olup olmadığı da belirsizdir. Kitap, gazete, radyo gibi zararsız eşyaların yasaklandığı olmaktadır. Bu belirsizlik hali de mahpus üzerinde bir tür baskı kurmakta ve onu “zararlı”, “suç” ve “yasak” üzerine sorgulamalara itmektedir. Kökden'in anılarında bu aramalara ilişkin birkaç satırı mahpusa hissettirdiklerini anlayabilmek için buraya taşımak gerekir:

Müzik yok, haber yok. Kısaca, cezaevi duvarlarını aşabilmemizi sağlayan sihirli araç birden yok oluverdi. Kitap dahi yok. Hiç beklenmedik bir anda kendi kendimizle karşı karşıya kalıverdik. Bomboş dünyamıza tutulan bir aynada beliriveren, ancak çirkin sayılacak umulmadık bir görüntü. Öte yandan zaman uzadı; bu zaman nasıl geçecek? Neyle geçecek? (Kökden, 2009: 146)

Mahpus, iktidar karşısındaki bu çıplaklıkla ve zamanla baş başa bırakılarak cezalandırılmaktadır. Mülkiyetsizlik bir nevi birey olmadığını da ifade eder. Foucault, bireyselleştirme amacıyla hapishanede mahpusun mülkiyet olgusunu kavramasına yarayacak pratiklerden bahsetmektedir. Bu pratikler sayesinde mahpus mülkiyeti

kavrayınca, cezaevi sonrasındaki hayatında çalmayacak, öldürmeyecek (cinayet de bir tür mülkiyete karşı zarar vermek anlamına gelmektedir) ya da herhangi bir şekilde mülkiyete karşı bir harekette bulunmayacaktır. Fakat, elbette Türkiye’de mülkiyet olgusunun bireysel gelişimi Batı’dakinden oldukça farklı olduğu için, cezaevinde de tutuklu-mülkiyet ilişkisi başka biçimde ele alınmıştır. Türkiye’de devlet, mülk üzerinde tasarruf kullanma hakkına sahip olduğundan cezaevinde kişinin neye sahip olacağını da o belirler. Islah etme amacının olmadığı bir cezaevi rejiminde de mahpus mülkiyetten mahrum bırakma yoluyla cezalandırılmaktadır.

Hapishane içerisindeki iktidar teknikleri arasında mahpuslar üzerinde en çok sembolik baskılar etkili olmuştur. Sıkıyönetim, mahpusun bıyık, sakal ve saçlarının kesilmesi emrini vermiştir. Aynı zamanda bir disiplin tekniği de olan bu uygulama ile hem mahpus sindirilmek istenmektedir hem de “suçlu” kimliği hatırlatılmaktadır. Bu biçimsel değişikliklerle mahpusun zihnindeki suçluluk imgesi pekiştirilmeye çalışılır. Öztürk bu emre karşı mahpusların önce direnişe geçtiğini anlatır. Şiddet eşliğinde Öztürk’ün tıraş edilmesi sonucunda diğer mahpuslar geri adım atarak bıyık, sakal ve saçlarını kendileri kesmeye karar vermişlerdir. Her ne kadar bu bir geri adım olsa da, iktidara boyun eğmediklerini göstermek amacıyla bu işlemi kendileri gerçekleştirmiştir. Öztürk anılarında bıyıklarını kesmek zorunda kalan bir işçi önderinin ağlayarak “Bu bıyıklar benim işçilik onurumun, devrimciliğimin, kişiliğimin bir parçası ve bir simgesidir.” (Öztürk, 1999: 58) diyerek bu işlemin onun için önemini aktarır. Aslında bu işçinin söylediği sözler de iktidarı anlamak bakımından oldukça önemlidir. “kişiliğin bir parçası” üzerindeki bir tasarruf, tutuklunun öznelliğini yitirmesi yolunda bir adımdır. Bu da 12 Mart iktidarının bireyleştirmeden çok aynılaştırma, tek tipleştirme tekniklerini öne çıkardığını gösterir.

Cezaevi yönetimi iktidar oyununda mahpuslara karşı tüm baskı, psikolojik şiddet fırsatlarını kullanmıştır. Bunun içinde tahliyesi gelen tutuklular tam çıkarken tekrar tutuklanması gibi geleceğe yönelik umudunu kıran olaylar da vardır. Örgüt bazında birliği engellemek için örgüt içi anlaşmazlıkları kullanmak, ispiyoncuyla işaret etmek gibi yöntemlere de başvurmuştur. Koşuş bazındaki birlikleri engellemek için de akraba olan tutukluları ayırmaktadır. Fakat yönetimin başvurduğu bazı yöntemlerde iktidarın kendisi bir amaç haline geldiğinde, etkisini de yitirmektedir. Örneğin;

mahpuslardan doğum yeri, doğum tarihi gibi başka başka özelliklerinin birer kimlik gibi yazılması istendiğinde, (Ciravoğlu, 1992: 56) bu tür iktidar tekniklerine herhangi bir direniş gösterilmemiştir. Çünkü tutuklular kendileri üzerinde bir baskı, aşağılama, eziyet ya da başkalaştırarak bir amaç bulamamaktadır.

12 Mart'a özgü ceza ve iktidar tekniği "eziyettir". Foucault'nun kuramına esin veren klasik çağın cezalandırma yöntemi olan azap çektirmedeki asimetri burada da kendini gösterir. Eziyet, ne suçlunun ıslahı amacını taşır ne de cezanın tazmini... Eziyetin kendi içinde bir kuralı, bir yöntemi, bir amacı yoktur. Bariz bir anlamsızlık içerir. Gece tutukluyu uyutmamak için parmaklıklara copla vurmak, düdük öttürmek¹⁷, tutukluların tek tek idareye çağrılarak dövülmesi, havalandırma hakkının kısıtlanması, mektupların geç verilmesi, hamam hakkının kısıtlanması; tüm bu eziyet biçimlerinin tek bir hedefi vardır, tutuklu. Tutuklunun "suçlu" kimliği eziyet için yeterlidir. 12 Mart hapishanelerinde de eziyet sıkça başvurulan ceza yöntemlerindedir. Anılarda işkenceyle eşit düzeyde yoğunluğa sahiptir.

Her ne kadar hapishane ortamına dair akla gelecek başlıca bileşenlerden biri olmasa da, 12 Mart'ta doktor ve mahkûmlar arasındaki ilişkiler de hapishane içi iktidar dâhilinde konuşulması gereken ilişkilerdir. Doktorlarla mahpusların karşı karşıya geldiği iki süreç vardır birincisi sorgu-ışkence, ikincisi hapishane. Doktorlar, işkencede tutukluların daha ne kadar dayanabileceğini saptamakla görevlendirilmişlerdir. Her ne kadar Foucault bilgi ve iktidar ilişkisini böyle ele almasa da, çok basit ama gerçek bir iktidar ilişkisi gözümüze çarpar: tıbbi bilginin iktidar için kullanımı. Buna ek olarak hapishanede de doktorların konumu farklı değildir. Hapishanede özellikle de hasta mahkûmlar açısından durumu zorlaştıranlar, doktorlardır. Mahkûm açısından bakıldığında ise iktidarın oyun alanı olan beden, ruh içinde tutsak edilmiştir. Mahkûmlar ne kadar ideolojik kimliklerini keskinleştirirse keskinleştirsinler, kimlik bedene söz geçirememektedir. İktidardan(doktordan) medet umuyor olmak mahkûmlar için aynı zamanda moral bozucu olaylardan biridir. İktidar doktorlar aracılığıyla mahkûm için fiziksel acıyı görmezden gelerek bir anlamda hem fiziksel bir şiddet, hem de bu acıyı giderecek olanı elinde tutup mahkûmları buna muhtaç hale getirerek de psikolojik şiddet uygulamaktadır. Mahpusların sağlık durumuna kayıtsız kalmanın ötesinde bazen

¹⁷ Üstelik bu, talimatname gereği yapılmaktadır. Bkz. (Baykurt, 1999: 495)

doktorlar mahpuslar üzerinde doğrudan cezalandırıcı uygulamalara da katılmışlardır. 12 Mart'a ilişkin bazı anılarda doktorların da toplu dayakta rol aldığı anlatılmaktadır.¹⁸

Şiddet, hapishane hayatının cezalandırıcı tekniklerinden bir başkasıdır. Ancak bu her zaman bir eylemin sonucunda ortaya çıkan, bir suçun, hatanın bedeli olarak işleyen bir mekanizma olmamaktadır. Hapishanede toplu ya da bireysel dayaklar sıkça ve kuralsızca karşımıza çıkmaktadır. Bu tür şiddet, mahkûm için işkencedeki şiddetten çok daha yıpratıcıdır. Örneğin, Ciravoğlu nakil sonrasında gelir gelmez Mamak'ta kendilerini toplu olarak dövdüklerini anlatmak ve sonrası için şunları söylemektedir:

Ortalık savaş alanına dönmüştü. Kimse kimsenin yüzüne bakamıyordu. Birbirimizden utanır hale gelmiştik. Nasıl böyle dayak yiyebilmiştik. En küçük bir tepki bile göstermeden. Poliste işkencelere uğramak bunun yanında daha onurluydu. Nasıl kırmışlardı direncimizi? Nerede kalıyordu bizim solculuğumuz, haksızlığa boyun eğmeyen karakterimiz (Ciravoğlu, 1992: 46).

Bu ifadeler direnişin nerede başladığını da bize gösterir. Direniş işkencede ihtimal dışıdır. Bu yüzden direniş ihtimalinin çok düşük olması dolayısıyla işkencede yapılanlara katlanmak, hapishanedeki dayak ve şiddet olayları kadar ağır gelmemiştir. Hapishanede iktidar oyunu vardır ve mahkûm bu oyunda direnmeyerek (kazanımının olup olmadığı önemli değil) baştan kaybetmiştir.

3.3.1. Gardiyan

Foucault'ya göre mahkeme ceza ve yargı sürecinin sona erdiği yer değildir. Bu süreç yalnızca bir sonraki kuruma aktarılmaktadır: cezaevine. Hüküm, yalnızca tutuklunun suçlu olduğunu kesinleştirir. Ceza, cezaevinde çekilecek, gardiyanlar ve cezaevindeki diğer görevliler de bu sürecin en önemli aktörlerinden olacaktır. Gardiyan, aslında tutuklu gibi bir nevi kapatılındır. 12 Mart'ın gardiyanları sıkıyönetim nedeniyle çoğunlukla erlerden oluşmaktadır. Er gardiyanlar normun yayılma aracıdır. Hapishanede tutuklular üzerinde oluşturulan toplumsal norm, erler aracılığıyla hapishane dışına taşınacaktır. Gerek erlerin kamusal yaşamlarında gerek özel yaşamlarında kapatılan kimliğe ilişkin normlar ve söylemler erler tarafından tekrarlanarak üretilmektedir. Normların taşınmasının haricinde de erler doğrudan

¹⁸ Bkz. (Keskin, 2005: 136; Soysal, 1996)

tutukluların cezalandırılmasında da rol almaktadırlar. Verilen emir doğrultusunda iştirak ettikleri cezalandırma sürecinde iktidar ve tutuklu arasındaki ilişkide kendi anlamsızlığının farkına vardıklarında cezayı daha şiddetli ve öfkeli biçimde uygulamaktadırlar. Erler, zorunda kaldıkları bu ilişki biçiminde kendilerini, bir biçimde var etmek için ceza sırasında küfür etmektedirler. Küfür bir ceza değil, cezayı uygulayanın bu eylemi kendisi için anlamlı hale getirmesine yarayan bir araçtır; masum olduğunu düşündükleri birini cezalandırmanın ağırlığı altında ezilmemek için başvurdukları bir yöntemdir.

Askeri cezaevlerinin sivil cezaevlerine göre gardiyan ve tutuklular arasında çok daha gerilimli ve istikrarsız olduğunu söylemek mümkündür. Bunun nedeni erlerin ve rütbeli askerlerin gardiyanlık, cezaevi yöneticiliği gibi görevleri kendilerine yakıştıramamalarıdır. Bununla ilgili önemli bir anıyı buraya taşımak gerekir: Bir görüş günü tutukluların devrimci marşlar söylemesine karşılık olarak cezaevi komutanı silahını çekerek tutukluların tarafına ateş etmiştir. Bu mesele üzerine koğuş temsilcileri şikâyette bulunmuş ve cezaevinin diğer yöneticileriyle görüşmüşlerdir. Asker kökenli bir tutuklu olan İrfan Solmazer ise cezaevi komutanının durumunu anlatmak için şu sözleri kullanmaktadır:

Arkadaşlar bir asker olarak burada bize gardiyanlık eden bu arkadaşların çektikleri derin acıyı ben iyi bilirim. Şerefli Türk subayı gardiyanlık gibi adi bir mesleğe soyundurulur mu? Soyundururlar işte. Bunlar bu gardiyanlık görevlerinden memnun mudur? Değil elbette. Burada bulunmaktan tiksiniyorlar; yapılan kötü ve kirli işlerden işlemlerden ötürü üzüntü duyuyorlar (Öztürk, 1999: 171-172).

Foucault cellatlar için “kralın sevilmeyen şövalyesi” demektedir (Foucault, 1992). Gardiyanlar için de aynı şeyi söylemek mümkün. Gardiyanlar da aslında bir nevi tutuklu durumundadırlar. Bununla sadece “içeride” çalışıyor olmak ifade edilmemektedir. Kimsenin gönüllüce yapmak istemedikleri işleri yapıp, suçlulardan tazmin edilen “suça” ortak olmaktadır. Nasıl ki mahkûmsuz cezaevi olmazsa gardiyansız da olmaz. Cezaevi yönetimi de çoğu zaman gardiyanlara tutuklulardan farklı davranmamaktadır bunun nedeni biraz da iktidarı basit bir denklem içerisinde ele almaktan gelir, iktidarın iki tarafı: tutuklu ve gardiyan.

Gardiyanlar ve tutuklular arasında yine de zaman zaman yumuşak ilişkiler de gelişmiştir. Bunun elbette en büyük kaynağı “hemşericiliktir”. Örgütsel bazda bakıldığında Dev-Gençlilerin gardiyanlarla sıkı ilişkiler kurmaya özen gösterdikleri

söylenbilir. Bu çabada, Dev-Gençlilerin gardiyanları da kendileriyle eşit, aynı konumda görmeleri etkili olmuştur. Proleter Devrim Aydınlikçılar (PDA) ise Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç) üyelerinin aksine gardiyanları iktidarla bir tutmuşlardır (Zileli, 2015: 552). Gardiyanlarla en gerilimli ilişkileri de PDAcılar kurmuştur.

12 Mart'ı diğer dönemlerden ayıran özelliklerden biri de süreç içerisinde ceza rejimini tecrübelerden edindiği bilgilerle değiştiriyor olmasıdır. İncelenen anılar bazında 12 Mart hapisaneleri iki döneme ayrılmaktadır. İlk dönem, 12 Mart muhtırası ile başlar ve Mahir Çayan ve arkadaşlarının cezaevinden toplu firar etmelerine kadar sürer. Firarla birlikte hapisane yönetimleri daha önceki kuralsız ve nispeten gevşek uygulamalarına son vermişlerdir. İki dönem arasında iktidar teknikleri, ceza rejimi arasından farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, ilk dönem tutuklamalarından ceza rejimi siyasi mahkûmlarla “baş edebilecek” yetkinlikte gardiyanların olmamasının cezanın etkililiğini düşürdüğünü düşünmüş olmalı ki ikinci dönemde cezaevlerinde suçluluk karşısında eğitilmiş ve yetkin gardiyanlar getirilmiştir. İkinci kapatılma döneminde cezaevlerinde cezaevi personeline yönelik tutuklulara karşı geliştirilecek tavırla ilgili brifingler yapılmaktadır. Nitekim, ikinci dönemdeki “eğitilmiş” gardiyanlar mahkûmlarla başa çıkma konusunda daha farklı davranmaktadırlar. Bu gardiyanlardan biri, Soysal'ın da bulunduğu koğuşa gelip, mahkûmlara etrafı toplamalarını emreder. Mahkûmlar kendi özel alanlarının işleyişine el atan bu emir karşısında tepkisizliği seçerler. “Yeni polisin çekip gitmesini, söylenerek ya da küfrederek kapıyı üstümüze kapamasını bekliyoruz. Ama öyle yapmıyor bir iskemle çekip kapının yanında oturuyor.” (Soysal, 1996: 174) Polisin koğuştaki varlığı rahatsızlık yaratıyor. Panoptik tarzda bir iktidarı anımsatan bu anıda Soysal bunu şu sözlerle ifade ediyor: “Hani, hapisane kapılarında gözleme pencereleri vardır, arada gardiyanlar içeri bakar. Yeni polis eti kemiğiyle bir gözleme penceresi olmuş, oturuyor.” (Soysal, 1996: 174) Gözetleme yine asimetri kurularak yok sayma ile karşılanır. Polisin gözetleme yoluyla nesneleştirmesine karşılık mahkûmların yok sayması etkili bir direniş yöntemi olmaktadır.

3.3.2. Disiplin

Disiplin, bedensel işlemlerin özenli denetimine izin veren, onun güçlerinin sürekli olarak tabi kılınmasını sağlayan ve itaatkârlık-yararlılık çerçevesinde bedeni düzenleyen yöntemlerin tümüdür. 12 Mart'ın ceza rejiminde de önemli bir yeri vardır. Özellikle de sıkıyönetim döneminin imkânlarıyla askeri cezaevine kapatılanların anılarında iki düzlemde karşımıza çıkmaktadır: İlki, iktidar tekniği olarak disiplin; ikincisi, bir direniş yöntemi olarak disiplin.

İktidar yöntemi olarak disiplin düzene sokma, hiyerarşiyi güçlendirme, beden ve jest arasında korelasyon kurma gibi tekniklere başvurmaktadır. 12 Mart'taki kravat takma, tek tip kıyafet giyme gibi uygulamalar temelde aynılaştırma amacı gütmektedir. Foucaultcu anlamda bölme, parçalara ayırma yönteminin tersine toplu halde aynılaştırarak disipline etmeye çalışılmıştır. Diğer tutuklulara da uygulanan tek tip saç tıraşı örnek olarak verilebilir.

Tutuklu-er uygulamasından sonra tutuklunun yaşamında disipline öğeleri artar. Bu uygulama ile birlikte tutuklu askeri disiplin altına girer. Tutuklular her gün üç kez içtima düzeninde sayıma kalkar. Sayım disiplin açısından bakıldığında tutukluya bir rutin vererek onu düzene sokmaya çalışır. Askeri nizamdaki sayımda tutuklu esas duruş ile beden jest korelasyonu kurularak disipline edilmeye çalışılır.

Bunun yanı sıra tutuklular koğuş yaşamına müdahalede bulunma yoluyla da disipline edilmeye çalışılmıştır. Koğuş içinde pijama ile dolaşmak yasaklanmış, önceden belirlenmiş olan masa düzenine göre yemeklerin yenmesi istenmiştir (Soysal, 1996: 182-183; Baykurt, 1999: 471). Sayım öncesinde mutlaka tutuklulardan yataklarını düzeltmeleri beklenmiştir. Bir kışlayı, bir okul yatakhanelerini andıran bu disiplin teknikleri ile “tutukluluk” sürekli hatırlatılmaya çalışılır. Tutukluya ait olan özel zamanlar da disiplinin konusudur. Örneğin, yönetimce bazı kitapların okunması yasaklanmıştır, bazı cezaevlerinde sabahları belirli bir radyo programı dinletilir (Oran, 1991: 35). Havalandırma saatinin nasıl kullanılacağı tutuklu tarafından değil, yönetim tarafından belirlenir.

Cezaevinin disipliner iktidarında öne çıkan unsurlarından biri de aydınlatma kuralıdır. Kökten bununla ilgili şunları yazmıştır: “Elektriklerin bütün gece yanması bir cezaevi kuralı. Gerçekte, yakınılan noktaların çoğu –örgütlenme eksikliğinden çok- “ceza”nın bir parçasını oluşturmaktadır. Başka bir söyleyişle “ceza”nın somut biçimi ya da yoğun

nitelik kazanması.”(Kökden, 2009: 35) Aydınlatma, tutukluyu uykusuzluğa mahrum etmenin bir yöntemidir. Karanlık tutuklunun saklanacağı, yeni suçlara yol alacağı imkânlar yaratmaktadır. İktidar, Foucaultcu anlamda mahkûmu görmek istemese bile görünür kılmak ister. Bu sebeple aydınlatma hem bir eziyet aracıdır hem de mahkûmun yeni suçlara meyletmesini engeller ve görünür kılarak davranışlarına hâkim olmasını teşvik eder.

Foucault disiplini en geniş anlamda, karmaşayı düzene dönüştürmek şeklinde tanımlamıştır. Onun kuramında, iktidar tutukluya sıkı kurallarla, düzenlenmiş bir disiplin dayatmaktadır. İktidar, disiplini bir ceza tekniği olarak kullanmaktadır. 12 Mart’ın ceza rejiminde ise tutuklu karmaşa içerisinde bırakarak cezalandırmaktadır. Tutuklular, bu karmaşa karşısında elbette bir disiplin kurma yolunu seçmişlerdir. Disiplin, 12 Mart’ta sol tutuklu ve mahkûmlar için sadece iktidar tekniği değil, bir direniş tekniği olarak tutukluların anılarında yer almıştır. Örneğin Erdal Öz, koğuşa gelir gelmez tutukluların yaşamlarını kolaylaştırmak, ilişkileri sınırlı hale getirmek için koğuş içi kurallarının yazılı olduğu bir tüzük hazırlamıştır (Öz, 2016: 27).

12 Mart’taki uygulanan çeşitli disiplin tekniklerinin hiçbiri ıslah amacıyla ne üretkenlik ne de faydalı kılmak için uygulanmıştır. Daha çok tutuklu üzerinde itaatkârlığı artırmak için başvurulan yöntemlerdir. Hatta bir anlamda “eziyet”le birleşmektedir. Disiplinin konusu daha çok tutuklunun özel alanına ilişkindir. Koğuş yaşamını düzenlemek, sıraya sokmak, hiyerarşiyi pekiştirmek, zaman kullanımını bedensel olarak yararlı kılmak gibi... Gündelik hayatı konu edinmesi bakımından ise uzun süreli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Bu nedenle tutuklular, yıllar sonra hatırat yazarken disipline ilişkin anılarından bolca bahsetmişlerdir.

3.3.3. Örgütün İktidarı

Özellikle de ilk dönemde hapisane rejiminin mahkûmları belirsizlik, boşluk ve disiplinsizlik içerisinde bıraktığı daha önce de ifade edilmiştir. Bu kargaşa, düzensizlik ve boşluk örgütün sert ve katı disiplini tarafından kapatılmıştır. İdeolojik örgütler kişinin kimlerle iletişim kuracağından, zamanını nasıl kullanması gerektiğine kadar mahkûm üzerinde yoğun bir iktidar kurmuştur. Örgütler arasında üyelerini en çok kendi

iktidarı altında birleştirmeye çalışan Türkiye İhtilalci İşçi Köylü Partisi (TİİKP) olmuştur. Günlük hayattaki birtakım ilişkilerden hapisanede içilecek çay sayısına kadar, her şey örgütün denetimi altındadır.

TİİKP'nin üyeleri üstündeki iktidarının kaynağı darbe öncesindeki “önderliğin” darbe sonrasında devam ediyor oluşudur. Diğer örgütlerin yönetici kadrosunun katliamlarda öldürülmesi ve idam edilmesi ancak TİİKP'nin önderliğinin “yıkılmamış” olması, üyeleri üzerindeki otoriteyi artırmıştır. Foucaultcu anlamda pastoral bir iktidarı anımsatan TİİKP'nin iktidarı, üyelerinin örgüt içi-örgüt dışı tüm ilişki ve eylemlerinden çobanın sürüsünden mesul olması gibi, mesuldür.

TİİKP'nin iktidarı iki hat üzerinde incelenebilir: Birincisi örgütün sağlamlaştırılması, ikincisi ideolojik kimliğin idealize edilmesi. Birinci hatta; diğer örgütlere nazaran yıkılmamış, darbe almamış örgüt yapısının korunması ve hatta güçlendirilmesi amacıyla üyeleri üzerinde kurduğu iktidar vardır. Bunun için örgüt şu mekanizmaları devreye sokmuştur; itiraf, tecrit, komisyon, eğitim, raporlama, para toplama.

Tecrit: Örgütün büyük çoğunluğunun hapisanelere kapatıldığı bir dönemde polisteki sorguda geniş çaplı ifadeler veren örgüt üyeleri sorgudan gelir gelmez tecrit edilmişlerdir. Tecrit, hem bir ceza hem de örgütün geleceğinde olmayanların elenmesini sağlamaktadır.

Komisyon: TİİKP üyeleri için, hapisane içerisinde oluşturduğu komisyonla mahkûmların poliste verdikleri ifade için bu komisyona da ifade vermesi gerekliliğini şart koşmuştur. Parti bu komisyon ile son yargı merciinin kendisi olduğunu ifade ederken, hem örgüt yapısını güçlendirmekte, hem de bu ifadelerin komisyonda tartışılması yoluyla mahkeme sürecine hazırlık yapmaktadır.

Eğitim: Hapisane koşullarının kendilerine sağladıkları zorunlu birlik ortamını eğitimlerle örgütsel açıdan faydalı hale getirmişlerdir. Dışarıdan getirtilen kitaplar, içerde hazırlanan savunma belgeleri okunup eğitim gruplarında tartışmalar yürütülmüştür. “Dışarıdaki” hayatın aksine örgüt üyelerinin içerideki tek meşgul oldukları tek iş “tutuklu” olmaktır. TİİKP'nin bu eğitim çalışmaları da tamamen partiyle bağları sıkılaştıracak türden çalışmalardır. Yeni bir dil öğrenmek, el işi faaliyetleri gibi salt bireye fayda sağlayacak eğitimler söz konusu dahi olmamıştır.

Rapor: Zileli'nin anılarından öğrendiğimiz kadarıyla kadınlar koğuşundan örgütün yönetim kadrosuna raporlar gelmektedir (Zileli, 2015: 63-64). Tek tek mahkûmlar için gelen bu raporlarda kimin devrimci duruş sergilediği kimin sergilemediğine ilişkin görüşler yer almaktadır. Raporlar sayesinde örgüt, üyeleri arasında sınıflandırma yapabilmektedir. Hapishane içerisinde, örgüt “gözetim” iktidarı oluşturmuştur. Diğer mahkûmların gözetiminde, kişi kendinden bile korunmaya çalışılmıştır.¹⁹

Para toplama: Örgütün af sonrasında kendini çabucak toparlamasına yarayacak asıl şey paradır. Bunun farkında olan TİİKP üyelerine ailelerinden gelen parayı genel komün içerisinde toplayıp, hapishane içerisindeki giderleri kısarak kalan parayı örgütün dışarıdaki elemanlarına aktarmaktadır. Bu hem örgütü mali anlamda güçlendirmeye yarararken aynı zamanda da tipik bir kadro partisinde olduğu gibi örgüte doğrudan yapılan bağışlarla üyelerin örgüte aidiyet hisleri kuvvetlenmektedir.

İtiraf/Özeleştirisi: Parti, affın gündeme gelmesiyle hapishane içerisinde kurduğu iktidarı sağlama almak için üyelerinden özeleştirisi yapmasını istemektedir. Bu özeleştirisi tamamen bireysel nitelikte olup aslında bir tür Katolik “itiraf” mekanizmasına benzemektedir. Örgütün büyük iktidarından hiçbir şeyin kaçamayacağı, tek kurtuluşun da örgüt olacağı bu mekanizma ile anlatılmaktadır.

Örgütün hapishane içerisindeki iktidarının ikinci hattında ise üyelerin ideolojik kimliklerinin pratiklerle pekiştirildiği örneklerdir. Örgüt bazında kurulan komünde giysilerin (iç çamaşırları dâhil) kolektifleştirilmiştir. Kıyafetlerin ortaklaşa kullanımıyla, kişi “görüntüden”, maddeden ve formdan vazgeçmiş sayılır. İdealize edilmiş kimlikler için biçim ortaklaştırılmalıdır. İkinci örnek ise partinin önderliğinde gerçekleştirilen sigarayı bırakma kampanyasıdır. Örgütün pastoral iktidarında üyelerinin sağlığı da düşünülmektedir. Ayrıca, idealize edilmiş devrimciler zararlı alışkanlıkları olmaya rol modelleri olmalıdır. Üçüncü ama en ilginç örnek ise kadın-erkek ilişkilerine dairdir. Örgüt üyeleri arasındaki evlilik veya aşk ilişkilerinde bireyden önce örgüt söz sahibidir. Evli iki kişinin boşanması önce örgütün ileri gelenleriyle konuşulmakta, ayrılıp başkasıyla birlikte olmak isteyen kişi örgütün rızasını almak durumundadır. Evlilik ve

¹⁹ Gün Zileli anılarında, Feyza Perinçek'in hapishanede diğer mahkûmların kendisini bireyci olduğuna inandırması sonucu dışarı çıktıktan sonra bile uzun süre üstündeki tutukluğu atamadığını anlatır. Bkz: (Zileli, 2002: 64)

kadın-erkek ilişkileri, bir anlamda idealize edilmiş devrimci kimliğin bir tür feodal ilişkilerle bütünleştiği alanlardandır.

12 Mart'ta örgüt içi iktidar konuşulduğunda ilk konuşulacak olan TİİKP'nin üyeleri üzerine kurduğu iktidardır. Örgüt, hem kendi yapısını güçlendirmiş, kadrolarını sağlamlaştırmış, hem de üyelerini tek tek idealize edilmiş kimlikle donatmıştır. Sevim Belli'nin anılarındaki yazdıkları durumu en iyi özetleyecek sözlerdir:

Bir kere PDA'cıların ağzı çok laf yapıyordu. Merkezden gelen bültenlerle de durmadan besleniyorlardı. Örgütün ve örgüt yayınının ne kadar önemli olduğuna kanıtı PDA'cılarının durumu. Tek başına düz yolda bile şaşırarak olanlar, belli bir miktar ideolojik yakıt ve programlanmış bir kontrol mekanizmasıyla dağları değilse bile bazı engelleri aşıyorlardı (Belli, 1994: 533).

3.3.4. Tutuklular Arası İlişkiler

Hapishane anıları bir tür insan manzaraları sergisi gibidir. Siyasi mahkûmlar, adi suçtan tutuklu olanlar, akli dengesi olmayanlar, hemşeriler, daha itibarlı olanların diğerleri üzerindeki otoritesi, adi mahkûmlarla siyasi mahkûmların iletişim, siyasi mahkûmların sekte davranışlarda rekabeti... Özellikle de toplu kapatılma olaylarında siyasi mahkûmların anıları bir tür okul yatakhanesini anımsatır. 12 Mart dönemi sol kimliğin kapatılması, "suçluluk" ile başka türlü bir ilişkinin kapılarını açmıştır. Solun hem kendi içindeki, hem dışındaki suçluluk imgesiyle ilgili fikir edinebilmek için hapishane içindeki diğer mahkûmlarla olan ilişkilerini ele almak yararlı olacaktır. Bu bölümde, örgütlü-örgütsüz siyasi mahkûmların ilişkileri, mahkûmlar arası hiyerarşi ve itibarın kaynağı, siyasi mahkûm-adi suçtan mahkûm ilişkilerine odaklanılacaktır.

Siyasi mahkûmlar arası ilişkileri incelemeye başladığımızda göze ilk olarak örgütlü-örgütsüz tutuklu ayrımı çarpılmaktadır. Kimi zaman örgütlü tutuklular, örgütsüz burjuva tutukluları küçümsemekte ve aynı suçtan yargılanıyor olmalarına karşın onlarla aralarındaki farklılıkları öne çıkarmaya çalışırlar. Baskının nispeten az olduğu ilk dönemde örgütlerin koğuşlara göre ayrılması sonucu örgütsüz tutuklular da bir koğuşta kalmaktadır. Mamak'ta gazeteci, yazar, aydın ve akademisyenlerin kaldığı Dış B koğuşu için örgütlü tutuklular "Vitrin" adını vermiştir. Bunun nedeni ise, bu koğuşa daha iyi muamele edildiği kanısıdır (Zileli, 2015: 546). Her ne kadar burjuva tutuklular için bu ön yargılı yaklaşım mevcut ise de koğuş içi, koğuşlar arası sorunların çözümü

için bu tutuklulara başvururlar. Örneğin Öztürk, İlhan Selçuk'un her zaman için uzlaştırıcı bir yanı olduğunu, onun denge unsuru olduğunu ve kavgaları yatıştırmayı hep ondan beklediklerini aktarır (Öztürk, 1999: 150).

Örgütsüz tutuklular sadece, koğuş içi ya da koğuşlar arasında bir denge unsuru olmakla kalmamış aynı zamanda idare ile tutuklular arasında da bir aracı konumunu görmüştür. Erdal Öz'ün, Sevgi Soysal'ın koğuş sözcüsü, koğuş sorumlusu seçilmeleri, yönetimle olan ilişkilerde sekter bir tavrı gütmeyecek olmalarına duyulan güvene dayalıdır.

Siyasi tutuklular arası ilişkiler kendi içerisinde bir kural, bir hiyerarşi barındırır. Hapishane içerisinde en itibarlı suçluluk siyasi suçluluktur. Ancak siyasi suçluluğun da kendi içinde çeşitli hiyerarşi kaynakları vardır. Bunlar; meslek, yaş, istenen ceza ve işkencedir. Hapishanenin kimlikleri eritme politikası, benimsenmemiş olmalı ki tutuklunun "suçluluk" kimliği dışındaki kimlikleri de hapishane içerisinde otorite kaynağı haline gelmiştir. Örneğin; gazeteciler, akademisyenler diğer tutuklularca genellikle el üstünde tutulmaktadır.

Buna ek olarak yaş ve tecrübe de bir otorite kaynağıdır. Daha önce sol kimlik sebebiyle hapis yatmış olan Sevim Belli, Nihat Sargın, Sadun Aren gibi isimlere büyük saygı duyulmaktadır. Ancak içerideki çoğunluk genç ve örgütlü tutuklulardan oluştuğu için bu tutukluların direniş biçimlerini belirlemede, mahkemedeki tutumlara yön vermede hatta koğuş içi sorunları çözmede pek fazla etkisi olmamıştır. Siyasi tavır konusunda ne Sevim Belli'den, ne Sadun Aren'den ne de Nihat Sargın'dan bir görüş alınmamıştır. Örneğin Belli, 1950'lilerdeki bazı kurallar çerçevesinde kendisinin daha farklı bir hapishane yaşamı olduğunu ama 71'de iktidarın baskısına yeterince karşılık verilemediğini ifade eder. Ona göre, sayım yapmak çok rahatız edicidir ve diğer tutukluların bunu kabul etmesi, yeterince direnmemesi çok üzücüdür. Ancak kendisi tek başına bu konuda bir şey yapamayacağını ve üzüntüsünün bu nedenle daha da katmerli olduğunu aktarır (Zileli: 2015: 523). Bu bir anlamda 68 kuşağının kendi siyasal davalarında sorumluluğu üstlenmeleri olarak okunabilir. Fakat bu tavır kuşaklar arası tecrübelerdeki mesafeyi artırmış neredeyse tam bir kopmaya dönmüştür.

Özellikle de örgütlü-örgütsüz tutuklular arasındaki ilişki söz konusu olduğunda itibar ve otorite kaynağı işkence ile istenilen ceza olmaktadır. Anıların büyük çoğunluğunda

örgütsüz tutuklular, örgütlü tutukluların, cezalarını küçümsüyor oluşu konusunda rahatsızdırlar. Alınan cezalar bakımından hiyerarşinin kökeni yine sol kimliğin temsiline dayanmaktadır. Daha sol olan, daha radikal olan, eylemliliği sınıra vardırır daha fazla yargılanmakta ve böylece solculuğu tescillenmektedir. Aslında, bu olguyu bir başka açıdan da okumak mümkündür: özellikle de örgütlü tutuklular arasında, kendi kimliklerinin onayı karşı oldukları iktidar tarafından yapılmaktadır. Diyalektik düşüncenin bir yansıması olarak okunabilecek bir tavidir. Antitez olarak ancak tezle kuracağı simetrik bir karşıtlıkta kendini bulabilir (Sarıhan, 2005: 83).

İşkenceler iktidar ve tutuklular en sert karşılaşmalarındandır, bu nedenle ağır tahribata karşı işkencede konuşmayan, bilgi vermeyen, geri adım atmayan tutuklulara hapisanede çok büyük saygı duyulmaktadır. İrfan Uçar bu anlamda efsane gibi karşılanmaktadır. Bazen işkenceye dayanmış olmak, tutukluyu örgüt içinde de ayrıcalıklı bir konuma yükseltir. İrfan Uçar özellikle de Deniz Gezmiş, Yusuf Arslan ve Hüseyin İnan'ın ölümü sonrasında Mamak cezaevinde sol içerisinde önemli bir otorite haline gelmiştir. Örgüt ayrımları fark etmeksizin kurulan genel komün Uçar'ın kararı sonucu dağıtılmıştır. Dev-Gençliler bu kararı onaylamasa da uymak zorunda kalmışlardır. Fakat Uçar'ın tutuklular üzerindeki bu itibarlı konumu çok uzun sürmeyecektir. Mahkemede yaptıklarından pişmanlık duyduğuna dair ifadeler vermesi, Uçar'ın tutuklular arasındaki itibarını zedelemiştir. Siyasi tutuklu-adi tutuklu fark etmeksizin tutuklular arasında en az itibarlı olanlar mahkemeye, yönetimle işbirliği yapanlardır.

Adi suçtan tutuklu olanlar, siyasi tutuklulara karşı her zaman için saygıyla yaklaşmıştır. Bu nedenle zaman zaman adi suçtan tutuklu olanlar siyasi tutuklulardan yönetimle aray bulmaları istemektedirler. Buna örnek olarak esrarkeşlerin yoksunluk döneminde giriştikleri eylem karşısında siyasilere sığınması ve siyasilerin de cezaevi yönetiminden bu mahkûmlar için bir şeyler yapmasını istemesi verilebilir (Öztürk, 1999: 392).

Adi suçtan tutuklular ve siyasi tutuklular arasındaki ilişkide irdelenmesi gereken bir anı Uğur Mumcu'nun anılarında bulunabilir. Soğuk, karlı bir havada havalandırmaya çıkmak istemeyen mahkûmlar zorla havalandırmaya çıkarılır. Mahkûmun kendi zamanını nasıl kullanacağı kendisi tarafından belirlenmez. Zamansal tasarruf cezaevi yönetimindedir. Havalandırmaya çıkarılınca ellerine verilen kazma ve küreklerle

avludaki buzları kırmaları istenir. Uğur Mumcu ve Uğur Alacakaptan haricinde iki de adi suçtan ceza almış mahkûm vardır. Mumcu ve Alacakaptan'dan önce bu duruma o iki mahkûm itiraz eder. Bu itiraz oldukça anlamlıdır. Mahkûmlar, kendilerine yönelik baskıya değil, Mumcu ve Alacakaptan'a yapılan bu eziyete karşı çıkmaktadırlar. İdamlık mahkûmlardan birinin "Hadi bizi insandan saymıyorsun" ifadesinde karşılık bulan bu durum, mahkûm arası ilişkiler bağlamında da önemlidir (Mumcu, 2009: 31-34). Adi mahkûm ve tutuklular, siyasi mahkûm ve tutukluların kendilerinden çok daha fazla "insanca" muameleyi hak ettiğini düşünmektedir. Suçluluğun iki farklı kategorisindeki bu hiyerarşi toplumsal yapının cezaevine yansımadır. Adi suçtan ceza alan mahkûm, suçluluk öncesindeki yaşamında da yeri daha az insancadır. Cezaevinde de "suçluluk" mahkûmlar arasındaki statü farkını ortadan kaldırmaz. İktidarın eşitleyici uygulamalarına karşı mahkûmlar, bazı diğer mahkûmlara karakterlerinden bağımsız olarak tamamen statü ve suçluluk kategorisi içinde hiyerarşik bir tavırla yaklaşır.

Toparlamak gerekirse, siyasi tutuklular ve diğer tutuklular arasında ilişkiler genellikle sorunsuz ve hatta zaman zaman dayanışma içinde geçmiştir. Pek çok siyasi tutuklu hapisane ortamının insan tanımak için elverişli olduğunu ifade eder. Örneğin Erdal Öz, diğer tutukluların yaşadıklarını hikayeletmiştir. Farklı suçluluk türleriyle iletişim kurarak aralarında pozitif ilişkiler geliştirmeye çalışmışlardır. Siyasi tutuklular arasındaki ilişkiler ise daha çok idealize edilmiş kimlik bağlamında gelişmiştir. İtibar kaynaklarının işkence ve istenilen ceza olması bunu gösterir.

3.3.5. Örgütler Arası İlişkiler

12 Mart'ta örgütler arası ilişkiler incelendiğinde anıların genelinde karşımıza sekter tavırlar, iktidar boşluğu ve örgütlerin birbirleri üzerinde iktidar kurma çabaları çıkmaktadır. Fraksiyon fark etmeksizin solun bütün renklerinin kapatıldığı bir baskı ortamındaki sekter tavırlar örgütsüz tutuklular tarafından da anılarına aktarılmıştır. Örneğin Mumcu, grupların aralarındaki ideolojik ayrımları büyütür, abartarak birbirleriyle iletişimi kopardığını gözlemlemiştir. Bu iletişimsizlik kökeninde derin bir çelişkiyi barındırır gruplar açısından. Sol ve sosyalist kimliğin bedelini ödemek için girilen hapisane çatısı bu grupları birleştirmeye yetmez. Mumcu, gruplar arasındaki abartılı ayırım sorgulandığında burjuva-proletarya arasındaki çelişkiye kadar mesafeli

olduklarını belirtirler. Aslında bu, bir bakıma grupların birbirlerine karşı yöneltmeye fırsat bulamadıkları bir yenilginin hezeyanıdır. Grupların kendi içlerindeki hesaplaşmalar, acılar, yaslar bitmediği için gruplar arasında 12 Mart'a uzanan süreci yönetememelerinin tartışması, muhakemesi yapılamamıştır. Ancak bu iletişimsizlik durumu, kozların paylaşılammış olması gruplar arasındaki ideolojik farklılıkların gitgide yüzeyde belirginleşerek karikatürize bir şekilde temsil edildiği bir hale dönüşmüştür. Ad takmalar, yaftalar, alaylar, bir grup üyesinin diğer grup üyesine olan kötü davranışları, diyalogdan kaçınma bu abartılmış farklılık takıntısının tezahürleridir (Mumcu, 2009: 45).

Mahkûmlar arasındaki ilişkileri ele aldığımız bölümde de görüldüğü gibi bazı tutukluların diğerleri üzerinde otoritesi vardır. Bunun nedeni onun tüm bir kimliğin temsilcisi olduğuna dair hissedilen inançtır. Nitekim Mahir Çayan da bu türden bir tutukludur. Bu nedenle Öztürk'ün de anılarında aktardığı gibi diğer tutuklular gözaltındayken sırf Çayan'ı görmek için tuvalete gitme bahanesini uydururlar. Aslında tutuklular tarihi elle tutulur hale getirmek istemektedirler. Onların anısal varlığını görmek, duymak ve dokunmak kendi devrimci, solcu kimliklerini pekiştirmenin yollarındandır. Bu durum Çayan gözaltından hapishaneye geçtiğinde de devam etmiştir. Kendisini tanıyan tanımayan tüm tutuklular hapishaneye gelince ona “geçmiş olsun” ziyaretinde bulunmuşlardır. Öztürk bu ziyaretlerin ardından Çayan'ın da diğer koşulları ve mahkûmları ziyaret etmesinin faydalı olacağını ifade etmiştir (Öztürk, 1999: 88). Buradaki fayda elbette solun bir çatı altında birleştirilme umuduna atıf yapar. Bu ziyaretler tek tek mahkûmlar bazında olduğu kadar ideolojik örgütlenmeler bazında da olmuştur. Örneğin, “sol-kemalist” aydın olmasının etkisiyle görüşülenlerden biri de İlhan Selçuk'tur. Öztürk'ün aktardığına göre Selçuk ve Çayan koşulları, koşulların getirdiği direniş biçimlerini, Çayan'ın birtakım planlarını konuşmak için bir araya gelmiştir (Öztürk, 1999: 97). Aslında, olağanüstü bir durumun içinde anısal varlığıyla öne çıkan Çayan'dan bir nevi örgütler arası olumlu ilişkiler kurarak liderlik yapması beklenmektedir.

Hapishane sol kimliğin deyim yerindeyse kaderinde olan bir uğraktır. “Oysa 12 Mart'ları karşılayan bütün kadroların bu konuda da asgari bir donanımı yoktu.”(Öztürk, 1999: 207). Öztürk'ün de bu sözlerle ifade ettiği gibi, 12 Mart dönemi solunun

kendinden önceki kapatılmaların tecrübe ve bilgilerinden noksan olması nedeniyle belirli bir tavır geliştirememiştir. Bu tavır noksanlığı örgütler arasındaki ayrımları keskinleştirmiş, gündelik hayat pratiğindeki ilişkiler dahi hapishanenin tabiatı dolayısıyla sekter tavırlarla ele alınmıştır.

Bu sekter tavırlar dolayısıyla koğuş düzenleri de değişmiştir. Öztürk'ün aynı dönem içerisinde nakledildiği Sağmalcılar'da 4 farklı koğuş vardır. THKP-C'nin önder kadrosunun katliamından sonra örgüt kendi içerisinde iki farklı koğuşa ayrılmıştır. Öztürk hapishaneye geldiğinde görevli gardiyan ona nerede kalmak istediğini sorar (Öztürk, 1999: 228). Tüm seçme ve karar verme gibi bireysel süreçleri mahkûmdan azade yürüten cezaevi yönetiminin bu tavrı dönemin solunun içindeki ayrımlara ilişkin ipuçları vermektedir. Koğuş kavgalarından bıkmış olan yönetim çareyi mahkûmların istedikleri koğuşta kalmasında bulmaktadır.

Kızıldere katliamından sonra, örgütler arasındaki buzlar çözülecek gibi olduysa da kemikleşen kadrolar bu havayı çabuk değiştirmiştir. Anıtlaşan bu isimlerin altında tüm solun bir birleşeceği umudunun tersine, örgütsel ayrılıklar daha da derinleşmiştir. Grupların ölümlerine sahip çıkma dürtüsü, diğer grupların cephe almasına yol açmıştır. Ölümle kurulan bu ilişki, yaşama kıyasla çok daha büyük bir iktidar kaynağıdır. Ayrıca burada yas, basitçe ölen kişilerin kaybına duyulan üzüntü ve saygı ifadesi değildir. Yas, ölümleri aşan bir biçimde sosyalist kimlikle kurulan ilişkiyi sağlamlaştırmıştır.

3.4. DİRENİŞ

Foucault'nun kuramsal çerçevesine dayanarak yürütülen bu çalışmada 12 Mart 1971 ile oluşan yeni siyasal ortamın getirdiği iktidar olgusu çözümlenmeye çalışılmıştır. Fiziksel şiddet, psikolojik şiddet, baskı ve tahakküm çerçevesinde ele alınan iktidar ilişkileri aynı zamanda direnişi de içermektedir. Foucault, iktidar çalışmalarında direnişle ilgili bir yön tayin etmemiştir. Fakat tüm iktidar çalışmalarının en temel argümanlarından biri direniş ihtimalinin sıfır olduğu bir iktidar ilişkisinin bulunmayacağıdır. Direnişin sınırının çizilmemiş olması, onun iktidara içkin olmasıyla ilgilidir. İktidar a priori olmadığı için, direnişe karşı durmuş oturmuş bir yaklaşım geliştirilmemektedir.

12 Mart, direniş bakımından pek çok farklı yöntem, bakış açısı, anlam barındırmaktadır. Direnişin konusu da farklılık göstermektedir. Sarıhan'ın anılarından edinilen bilgilere göre, 12 Mart döneminde hapisanelerde beş kez açlık grevi gerçekleştirilmiştir. Bu grevlerin ilki anayasanın değiştirilme çabalarına karşı olmuş, ikincisi İstanbul'da bir işçinin grev sırasında öldürülmesini, üç ve dördüncü grevler de cezaevindeki zulümleri protesto amaçlı olmuştur (Sarıhan, 2005: 165). Direnişlerin ilk ikisinin mahkûmların koşullarından bağımsız olması anlamlıdır. Bu protestolar, mahkûmların kimliklerine sıkıca bağlı olmasını ve onu toplumsal bir ödev olarak gerçekleştiriyor olmalarının bir sonucudur. Fakat 12 Mart'ın ikinci dönemi ile birlikte mahkûm, kendi koşullarına hapsedilmiş ve sorunsallaştıracağı yegâne şey de bu olmuştur. Elbette, ikinci dönemde iktidarın baskıyı artırması ile yakından ilgilidir.

Hapishanede yaşanan gündelik olayların hepsinde iktidar ve direniş sırt sırta birlikte var olmaktadır. Direnişe konu olan olayları incelediğimizde mahkûmların kendi takdirine bırakılmış konularda iktidarın bir tasarrufta bulunmasına karşı direnişe geçtiği görülmektedir. Elbette, temel birtakım konular da direnişle karşılanmıştır. Yemeklerin kötülüğü, koğuş içindeki kötü koşullar gibi... Ama mahkûmların ayrıntılarıyla hatırladıkları direnişler daha çok kişisel olana yapılan müdahalelere karşı yürütülenlerdir. Aslında direnişin buradan başlıyor olması iktidarın algılanan sınırlarını da göstermektedir. Örneğin; Soysal ve bir grup mahkûm havalandırma saatlerinde basit spor egzersizleri yapmaya karar vermişlerdir. Yeni gelen eğitimli gardiyan bu fırsattan istifade onları disipline etmek amacıyla egzersizleri kendi yaptırmaya karar verir. Ancak mahkûmlar, gardiyanın önderliğindeki bu egzersizlere katılmaz. En sonunda gardiyan egzersizden vazgeçer (Soysal, 1996: 189-190). Bu anıda, havalandırma saatlerinin kendilerine ait olduğunun bilincinde olan mahkûmların gardiyanın egzersizlerine katılmak istememesi "kişisel" zamanlarına yönelik düzenlemeyi kabul etmemesi anlamına gelir. İkinci dikkat çeken nokta ise, mahkûmların ne sözlü ne fiziksel hiçbir tepki vermeden direnmeleridir. Bu anıda gardiyan ve mahkûmlar arasında iktidara ilişkin örtük bir anlaşma yoktur. Kişisel alan, kişisel zamanda roller belirsizdir. Eldeki bu veriden hareketle mahkûm, tepkisizliği seçerek bu belirsizliğin içine yerleşmiştir. Bu noktada iktidarın geri adım atmaktan başka çaresi yoktur.

Direnış mahkûmların hayatlarını zorlaştıran gündelik hayat pratiklerinin dışındaki olaylar için de gelişir. Buna örnek olarak Soysal'da bir anı bulmak mümkündür. Mahkûmlar, hüküm giymiş birinin hapisshaneden zorla alınıp işkenceye götürüldüğünü öğrendiklerinde direniş kararı almışlardır. Direnişin biçimi mahkûmun alınıp götürüldüğü koğuş tarafından belirlenmiştir: sayıma kalkmamak. Koğuşlardan her ikisi de direnişe katılmışlardır ancak biri yönetimin ısrarı sonucu direnişi sürdürememiştir. Direnişe yönetimin ısrarı sebebiyle son vermek, koğuş içinde tartışmalara neden olmuştur. Aslında bakıldığında, direnişte geri çekilmek mahkûmlar için bir şey kaybettirmemiştir. Ancak iktidarın, kararlarına nüfuz etmesi anlamına gelen bir geri çekilme, mahkûmlarca yenilgi olarak kabul edilmiştir. Bunun üstüne diğer koğuşun direnişi yarıda kesmemiş olması da başarısızlık hissine yol açmıştır. (Soysal, 1996: 209-210). Sosyalist kimlik idealine bağlılık o derecedir ki, mesele örgütler arası, kişiler arası olmaktan çıkıp koğuşlar arasındaki bir yarışa varmış durumdadır.

12 Mart'ta direnişin nasılından önce kim tarafından gerçekleştiğini ele almak gerekir. Her ne kadar bir kimliğin kapatılması olgusuyla karşı karşıya kalınsa da direniş örgüt ya da koğuş ölçeğinde olduğu gibi kişi ölçeğinde de yürütülmektedir. Özellikle de örgütsüz tutuklular söz konusu olduğunda bireysel direniş biçimlerine daha fazla başvurulmaktadır. Ali Akay'dan mülhem "katlamak" kavramını bu direniş yöntemlerini ifade etmek için kullanmak mümkündür. Örneğin Soysal, kendisine dayatılan kuralları katlamak yöntemiyle kendini disipline etmeyi seçmiştir. Kendi kurallarını koymak ona kendisini özgür hissettirmiştir (Soysal, 1996: 45). Aslında burada onu özgür kılan kendini disipline etmek değil de, "tasarruf" hakkıdır. Kendi zamanını kendi belirleyebiliyor olmak, tutukluluk kimliğine içkin olan vesayet haline terstir. Kendisinin üstündeki yönetimi görmezden gelmek, ortadan kaldırmak için, kendini yönetir. Bu nedenle, yönetimin belirlediği kurallardan daha katılarını kendisi koyar. Soysal'ın katı kural koyma tutumu tutukluluğunun ikinci döneminde tüm koğuşça benimsenmiştir.

Bireysel ölçekteki direniş biçimleri iktidarla doğrudan teması içermemektedir. Bireysel direniş kişinin kimliğini korumasına yönelik olarak geliştirdiği, hapisshane ve kapatılma ile kimliği arasında tampon işlevi gören tavır, tutum ve hareketlerdir. Örgütlü-örgütsüz fark etmeksizin pek çok tutuklunun başvurduğu direniş biçimleridir.

Edebiyat, neredeyse tüm siyasi mahkûmların hapisane yaşamında önemli, yoğun bir yer tutmaktadır. 12 Mart'ta kapatılan bu insanların çoğunun dışarıdaki hayatlarında da yazmak, okumak zaten mevcuttur. Hapishanenin hem fiziksel hem de ruhsal anlamdaki sınırlarını böyle aşmaya çalışmaktadırlar. Bazı tutuklular hapisane içerisinde günlük tutarak edebiyatla haşır neşir olmuşlardır. Bu günlüklerde, bir romancının karakterlerini tanıtmaya gibi diğer tutukluları, gardiyanları tanıtır. Koşu arkadaşlarını roman karakterleri gibi ele almak tutuklunun hapisane ortamına dışsallaşması için elverişli bir zemin sağlamaktadır. Günlüklerde aynı zamanda geçmişteki anılar da süzgeçten geçirilmektedir. Tutuklu sık sık anılarına yolculuk yapar, zihninde onları geri çağırır ve hapishanenin sıkıcı, boğucu ortamından bu anıya saklanır. Hapishaneye içkin olan zaman çizgisinin uzaması tutukluda sığınılacak bir yer, zaman arayışına sebep olmaktadır. Gelecek tahayyülünün sakat kaldığı bir mekânda yapılacak tek şey önceki deneyimlere dayanmaktadır.

Aynı ihtiyaca yönelik bir başka başvurulan yöntem de romanları, roman karakterlerini anımsamaktır. Örneğin İlhan Selçuk Ziverbey'deki yapılan işkenceleri dışarıya haber verebilmek için akrostişle savunma hazırlama fikri için motivasyonunun, okuduğu romanlar olduğunu, direnme gücünü de burada bulduğunu ifade eder (Selçuk, 1987: 85). Hapishane ortamı içerisinde gitgide silikleşen kimliğini roman karakterlerine, romanlara sığınarak diri tutmaya çalışır. Bu anlamda okumak, tutukluluk yaşamında yalnızca vakit öldürme aktivitesi değil, onun için "insan" yanlarını korumanın bir direniş biçimidir.

Bir başka direniş biçimi de örgütsel ve bireysel disiplin kurmaktır. Batı'daki kapatılma pratikleri çalışmayı, disiplin kurmayı mahkûmun her anını iktidarın belirlediği şekilde geçirmesini sağlamayı birer ıslah edici teknik olarak gösterir. Ancak 12 Mart'ta durumlar farklı. Türkiye hapishanelerinde çalışma yaşamı siyasi mahkûmlar için oldukça eksik bir kısım. İktidar mahkûmun yalnızca uyuma, uyanma ve yemek saatlerini düzenlemiş durumda. Türkiye'de iktidarın tekniği daha çok mahkûmu bir amaçsızlık, belirsizlik ve boşluk içerisinde tutmak; tam anlamıyla kapatmaktır. Üreticilik bu durumda aksaktır. Fakat siyasi tutuklular elbette bu durum için bir çözüm üretmişlerdir. Batı'da makro iktidarın uygulaması olan disiplin Türkiye'de tutukluların kendilerini diri tutarak, yaşam alanı oluşturmalarını ve bir düzen kurmalarını sağlar.

Özgün ve bireysel bir direniş biçimi olarak “söylenti” ele alınabilir. Söylenti “dışarı” için bir tehdit, bir iktidar tekniği, normları pekiştirmenin bir yoluysa da “içeri” için bir direniş biçimidir. İdamla yargılanan, yargılanması muhtemel olan tutuklular bu cezayı kendileri için bir direniş aracına dönüştürmüşlerdir. İdamın verilecek cezaların sınırı olması tutuklu için bir sınırsızlığı da beraberinde getirir. Örneğin, Türkan Sabuncu “idamlık” olmasının verdiği sonucu baştan belli eylem alanı sayesinde iktidarın baskılarına karşı etkili küçük direnişler gerçekleştirebilmiştir.

Bazı zamanlar direniş pratik değil ilkesel olarak ele alınır. Örneğin, tutuklu er uygulaması ile ast-üst ilişkileri ve günde üç kez sayıma çıkmak mahkûmlar arasında tartışmaya açılan çetrefilli konulardandır. Önce uygulamaya karşı geliştirilecek direniş için uygulamanın kendisini kavramaya çalışırlar. Kimi yasalara uygun olduğu için sayımı kabul etmenin baskıyı kabullenmek anlamına gelmeyeceğini, kimi iktidarın kendilerine yakıştırdığı tanımların tutarsızlığına takılmamak gerektiğini ifade eder. Direnişin biçimini belirlemede esas sorunu, suçlular arasındaki ceza farkları oluşturur. Örneğin idamla yargılananlar, direniş konusunda çok daha cüretkâr ve sonucunu düşünmeden davranmaktadırlar. Soysal’ın anılarına göre; direniş biçimini belirlerken yapılan bu tartışmalar, iktidarın dayatmaya çalıştığı bu uygulamadan çok daha yıpratıcıdır (Soysal, 1996: 158). Nihayetinde bu uygulamaya karşı kadınlar koğuşu bir direniş biçiminde karar verir. Sayım ekibi geldiğinde tüm koğuş verilen komuta riayet ederek hazır ol durumuna geçer fakat rahat komutunu uygulamaz (Soysal, 1996: 159). Çift değerli oluşu bakımından Türkiye’de solun alışıldık direnişlerinden ayrılmaktadır. Bu direnişte “hazır ol” komutuna uymak iktidarı gördüğünü, farkında olduğunu “rahat” komutuna uymayarak, simetriyi bozarak, ona karşı olduğunu ve bu simetrisizlikte iktidarın yankılanamayacağını sembolize etmektedir. Sonucunda herhangi bir kazanım yoktur. Fakat ilkesel direnişlerin çoğu somut kazanım içermez zaten.

Kökden, hapisane yaşamının bütünüyle direnişle eş anlamlı olduğunu ifade ediyor. Direnişin sertliğine dikkat çekiyor (Kökden, 2009: 33). Direnişin sertliği iktidarın sertliğinden kaynaklanır. Ayrıca bu sert direniş ve iktidarın çarpışmaları bir tür savaş alanını çağrıştırmaktadır. Bu çağrışımdan hareketle, örgütlerin hapisane koşullarının elverdiği ölçüde direndiğini de söylemek mümkün. İdeolojik örgütler için direniş artık bir mekânla sınırlanmış durumdadır. Direnişin konusu da yine bu mekânla belirlenir.

Örgütler reaksiyoner tavır alırken neyin direnişin konusu olacağı konusunda da kafa karışıklığı ortaya çıkmaktadır. Zaman zaman, direnişin anlamsızlığa yöneldiğini, görürüz. Kökden'in anılarından bir kesit bunu apaçık ortaya koyar:

Saat on altıya doğru yatak çarşafı geldi. Benim bildiğim kadarıyla, on bir-on iki gündür herkes çarşafsız ve örtüsüz yatıyordu. Yani battaniyeyle doğrudan yatak arasında. Çarşafın gelişi bile, bu arada, neredeyse yeni bir tutarsızlığa yol açtı. Yöneticilerden biri önce almayalım dedi, sonra alındı doğal olarak... (Kökden, 2009: 51)

12 Mart'ta hapisshanede komünler örgütlere göre kurulmaktadır. Fakat sol kimlik çatısı altındaki tüm tutuklular örgütlü-örgütsüz fark etmeksizin bu komünler altında bir araya gelmektedir. Komünlerin de örgüt bağı aramıyor oluşu direniş hattının kurulması açısından önemlidir. Aynı zamanda komün örgütlü solun, örgütsüzler üzerindeki iktidarı için de bir araç olmaktadır. Hapishane bu konuda örgütlü sola bir imkân yaratmaktadır.

Komün, cezaevi iktidarına karşı tutukluların kendi içinde kurduğu bir yönetim şeklidir. Cezaevi koşulları açısından tutukluya hem daha yaşanılabilir bir alan sunarken hem de solun teoride savunduklarını tatbik etmesi için de elverişli bir ortam yaratmaktadır.

Her ne kadar örgütsüzlerin de komünlere katıldığı görülse de, bazen örgütsüz tutuklular, komünlere karşı ön yargı ile yaklaşmaktadır. Komünün tek tek bireyler üzerindeki baskısı örgütsüz tutukluların kabul edebileceği türden değildir. Örneğin, Kökden komünün tutuklular üstündeki ağırlığını pek hoş karşılamamakta ama genç siyasi mahkûmların davranışlarını dizginleyecek tek şeyin "devrimci" disiplin olduğunu düşünmektedir. Nitekim o da, disiplinli davranışın devrimci ruha uygun bulmaktadır (Kökden, 2009: 85).

Komün, koğuş düzeni içerisinde tam bir yönetim aygıtı gibi işlemektedir. Örneğin, mahkûmların kendi aralarında oynadıkları kâğıt oyunları için rahatsız olan diğer mahkûmlar komün yöneticilerine başvurma yolunu tercih etmektedirler. Komün de bu konuyu vazife bilip duruma el atmaktadır (Öztürk, 1999: 122). Aynı zamanda bir yargı mercii olarak da kendine büyükçe yer edinmiştir. Öztürk'ün anılarında iki esrarcının bu komüne gönüllü olarak katıldığı anlatılır. Esrar içmek dışında tüm komün kurallarına uyan bu iki esrarcı, komündeki bir başka tutuklunun getirdiği esrardan iki plaka ayırma ayrıcalığının komün tarafından görüşülüp bir yargıya varılmasını istemişlerdir (Öztürk,

1999: 247). Komün siyasi mahkûm olmayan diğer mahkûmlar üzerinde de belirli bir iktidara sahiptir. Bu olay aynı zamanda belirli suçlulukların kendi aralarında bir hoşgörü ilişkisi geliştirdiğini de göstermektedir. Komünü kuran işçi kökenli siyasi mahkûmlar da esrar suçundan içeri atılan mahkûmlar da toplumun alt tabakalarından gelmektedirler. Aralarındaki hoşgörünün temelini aslında toplumsal statü açısından alt seviyelerde bulunmaları ile açıklamak mümkündür. Nitekim Foucault da bazı halk tabakalarının bazı suçlulara olumsuz bir yargıyla yaklaşmadığından bahsetmektedir.

Türkiye’de solun hapisane tarihi içerisinde komün muhakkak deneyimlenmektedir. 12 Mart’ta da direniş yöntemleri içinde hemen kendine yer bulmuştur. Komün, gruplara bölünmüş solu toparlamak için iyi bir fırsat gibi görünse de gerçekte bunun tam tersi olmuştur. Bir direniş yöntemi olarak sadece fiziksel koşulları aşmak için elverişli bir araçtır. Siyasal bağlamda tercih edilen bir direniş biçimi olmamıştır.

Diğer örgütlü direniş biçimi ise koğuş işgalidir. Bu 12 Mart’ta birkaç kez gerçekleştirilmiştir. İçlerinden muhakkak değinilmesi gereken ise tutuklu-er, askeri yoklama gibi uygulamalara karşı gerçekleştirilmiş olanıdır (Çalışlar, 2010: 3). Koğuş işgali ilk bakışta anlamsız bir direniş biçimi gibi görünebilir. Zaten kapatılmış bir alanı işgal ederek direnmek sonuçsuz bir çabaymış gibi gelebilir ancak iktidar daha önceki direnişlerde hiç olmadığı kadar şiddetle karşılık vermiştir. Bu anlamda iktidarın koğuş işgalini ciddi bir direniş olarak ele aldığını söylenebilir. Hem iktidar kanadı hem de tutuklular koğuş işgali sonucunda büyük kazanımların olmadığını farkındadırlar. Ancak ad koyma, yeni tanımlar getirme gibi yöntemler iktidarın otoritesini sarsmaktadır. Hapsedilmişlik birden işgal etmeye dönüşmektedir. Burada bir hâkimiyet olgusu ortaya çıkar. Yönetilen, artık yöneten olmaktadır. Bunun “ceza rejimi” açısından elbette yumuşak bir tepkiyle karşılanması mümkün değildir. Özellikle de 12 Mart’ta gerek mahkemede, gerek sorguda gerekse de hapisanede ceza sürecini ele aldığımızda mahkûm yönetilen konumunda sabitlenmeye çalışılmıştır.

Bu bölümde incelenen direniş konusunu toparlamak gerekirse, direnişin son tahlilde bir kazanımı olmak zorunda değildir. Çoğu zaman iktidarın geri adım attığı bile görülmez. Fakat bu iktidarla karşı karşıya gelme, tavır belirleme, tekniklerini yansıtmaya, hapisane koşullarının dayattığı kimliğe, yaşam biçimine karşı, sorunlara karşı çözümler üretmeyi direniş olarak adlandırmaya engel değildir. Çünkü hapisane, hapisane oluşuyla,

kapatmakla kişinin üzerinde bir iktidar kurmak ve onu bir öznelliğe bağlamak istemektedir. Tutuklular da hapisaneyi bu açıdan ele aldıklarında direnişin kazanımlarına değil direnmenin kendisine daha fazla önem vermişlerdir. Ancak bu bakış açısı zaman zaman sembolizme kayarak kısır bir çekişmeye dönüşmektedir.

12 Mart'ın solun direniş biçimlerine en önemli etkisi ise teorik çerçevedeki birtakım kavramları ve oluşumları -komün buna bir örnektir- hapisane içerisinde test edebilmelidir. Aynı zamanda kapatılmış bir mekânın içerisinde farklı şiddetsiz direniş yöntemleri de solun gündemine bu kadar yoğun bir biçimde girmektedir.

3.5. DEĞERLENDİRME

İktidarla direnişin birlikte sırt sırta geliştiği 12 Mart dönemi hapisaneleri, o dönem hapisaneye atılanların anıları üzerinden incelenmiştir. Solun bir öznellik olarak kurgulanması, üretilmesi ve biçimlendirilmesi hem dışarıdan yöneltilen iktidarla olan ilişkileri hem de mahkûmun kendiyile olan ilişkisi çerçevesinde resmedilmeye çalışılmıştır. Çalışmada ele alınan anılara ilişkin iktidar-direniş karşıtlığını da kapsayacak biçimde kısa bir değerlendirme yaparak bu bölümü kapatmakta fayda vardır.

12 Mart'ta hapse atılanların anıları eşliğinde denilebilir ki Foucault'nun kuramında ortaya koyduğu cezalandırma sürecinin suçu değil suçluluğu hedeflediği önermesi 12 Mart özelinde doğrudur. Ancak Foucault'nun hapisanenin ceza rejiminde ağırlıklı bir konuma yerleşmesi ile ortaya kalktığını söylediği azap çektirme ve acı, 1971'in hapisanelerinde ceza sürecinin içine yedirilmiştir. Azap çektirme ve acının ceza sürecinde egemen olduğu dönemde cezanın amacı kralın, iktidarını yeniden tesis etmektir. 12 Mart da buna benzer biçimde cezalandırılanlar üzerinde bir ıslah programını öngörmez. Azap çektirme ve acı kralın iktidarının yeniden tesisinde seyirci gerektirirken, 12 Mart'taki haliyle bu anlamda bir amaç taşımadığı gibi neredeyse bir keyfilik unsuruna dönüşür.

Hapisane anılarıyla mahkûmlara yönelen iktidarın yalnızca cezaevi yönetimi, ceza rejimi tarafından değil aynı zamanda mahkûmlar arası ilişkilerden, ideolojik örgütler ve mensupları arasındaki ilişkilerden, hatta çoğu zaman kişinin kendi kimliğiyle kurduğu

ilişkiden de türediği gösterilmeye çalışılmıştır. Foucault'nun iktidar her yerdedir, her ağda, her ilişkide çözümlenebilir minvalindeki sözlerinin bu çalışmaya boyut kattığını ve bu sözlerin ele alınan anılarca doğrulandığı söylenebilir. Onun bir sınıfa ya da zümreye ait olmadığı da 12 Mart dönemi hapishane anlarında karşılık bulur. Hapishanede gerçekleştirilen direnişler hesaba katıldığında ise iktidarın bir güç ilişkisi olduğunu söylemek mümkündür.

Ancak bu ilişkileri gözden geçirdiğimizde Foucault'nun iktidarın bireyleştirdiği yönündeki savı 12 Mart dönemi için geçerli değildir. Bireyleştirmekle kötülüğü engellemek ya da kötüler arasındaki işbirliğini engellemek esas amaçtır. 12 Mart'ta bireyleştirme olmamasının birkaç nedeni vardır. Birincisi ceza sürecinde, mahkûmu bireyleştirerek toplumsal düzene kazandırmak amacının olmamasıdır. Amacın bu olmaması ceza tekniklerinin bu şekilde biçimlenmemesini beraberinde getirmiştir. Örneğin, Foucault'da öngörülen hapishane içerisindeki fiziksel olarak soyutlama mekanizması 12 Mart'ta yoktur. Bireyleştirme amacı olmasa da 12 Mart'ta mahkûmlar, komün gibi büyük ölçekli direniş biçimlerine yönelmişler, ideolojik örgütleriyle ilişkilerini sağlamlaştırmışlardır.

SONUÇ

Foucault'nun İktidar ve Disiplin Kavramsallaştırılmaları Çerçevesinde 12 Mart Dönemi Cezaevi Anılarını Okumak adındaki bu çalışma üç bölümden oluşmuştur. İlk bölümde, 12 Mart'a kuramsal bir zeminde bakış atmaya ve bu şekilde iktidar ilişkilerini çok boyutlu değerlendirmeye imkân veren düşünür Michel Foucault'nun iktidar çalışmalarından bahsedilmiştir. İkinci bölümde 12 Mart muhtırasına dair anaakım tarihyazımına değinilmiş ve hem mevcut literatürü destekleyerek hem de eleştirerek hatırataya dayalı bu çalışmanın 12 Mart çalışmaları için bir alternatif tarihyazımı olabileceği gerekçelendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise 12 Mart muhtırası ile hedefe konan solcuların sorgu süreçlerine, işkence ve hapisane deneyimlerine, kendileriyle, cezaevi görevlileri ve ideolojik örgütlerle ilişkilerine Foucault'nun iktidar kavramlarıyla bir farklı bakış atılmıştır. Bu üç bölümün ardından sonuç bölümünde çalışmanın vardığı sonuçlardan bahsedilecektir.

12 Mart Muhtırasına giden süreçte, hem parti düzeyinde hem de sokakta sol muhalefetin yükselmesi ve işçi sınıfının politik hareketliliğinin artması, ekonomide sanayi ağırlıklı makas değişiminin ancak bir müdahale ile gerçekleştirilebileceği düşüncesini doğurmuştur. 12 Mart muhtırası olarak gerçekleşen bu müdahale sonrasında sol, meşru zeminden sürülerek, TİP, öğrenci dernekleri ve işçi sendikaları kapatılmıştır. Muhtıranın üzerinden çok geçmeden çıkarılan sıkıyönetim kanunu sonrasında cadı avı başlamıştır. Bu noktadan itibaren bir bölme pratiği olarak hapisane toplu, sol kimlikli kimseler arasına girmiştir. Bu çalışma göstermiştir ki yüzlerce solcunun içeri atıldığı bu dönemde iktidarın amacı ıslah etmek değildir. Amaç bu geçiş döneminde bir muhalefet odağı olarak sol kimlikli kimselerin kapatılarak, bu kesimlerce siyasal ve toplumsal olaylara düzen açısından getirilen eleştirilerin önü alınarak, artan gerilimin hafiflemesini beklemektir. Anılar çerçevesinde hapisane kurumunu bir ceza tekniği olarak ele aldığımız bu çalışmada, ıslaha yönelik tekniklerin gelişmemiş olduğu görülmektedir.

Ara rejimdeki iktidar ilişkilerinin darbenin mağduru olan sol kesime olan etkilerini incelemek için hatırat türünden yararlanılmıştır. Hatırat, 12 Mart'a, kapatılan kimlik üzerinden bakmayı sağlayan bir materyaldir. Aynı zamanda Foucault'nun "iktidarın özneyi biçimlendirdiği" savını tıpkı Foucault gibi iktidarı uygulayan değil, iktidar uygulanan üzerinden çözümlenmek için başvurulacak en uygun kaynaklardandır. 12 Mart'ı belki de darbe haline getiren, kapatılan kişilerin yaşadıklarıdır. Oysa bu yaşananlar, birincil elden bilinmeseydi 12 Mart olayı bir mektupla hükümetin değiştiği bir olay olarak anılıp geçilecekti. Kapatılan sendikalar ve derneklerden bahseden, anılara başvurmaksızın solcuların içeri kapatıldığını anlatan çalışmalar da mevcuttur elbette (Üskül, 2021: 26-32). Ama bu çalışmalar da solun 12 Mart'ı deneyimleme biçimine dair eksik bir tablo çizmektedir. Darbenin etkisi yalnızca solun hapsedilmesi, kamusal alanda sesinin kısılması şeklinde tezahür etmemiştir. Aynı zamanda örgütlerin gitgide kapalı topluluklar hale gelmesine de sebebiyet vermiş, sol bir dünya görüşü olarak değil bir kimlik olarak ele alınmaya başlanmıştır. Üçüncü bölümde de bolca yer verilen sembolizm içeren anılarla bu kimliğin imajı çizilmeye ve mahkûmun kimlikle kurduğu ilişki aktarılmaya çalışılmıştır.

12 Mart'ın mağduru olan sol kesimin penceresinden yapılan, hatırata dayalı bu çalışmanın en önemli çıktısı ve belki de literatüre en önemli katkısı 12 Mart'ın iki dönem şeklinde ele alınabileceğidir. 12 Mart'ı iki döneme ayıran kırılma noktası ise Kızıldere olayı gibi görünmektedir. Erdal Öz ve Sevgi Soysal gibi anı sahiplerinin pek çoğunun ara rejimde tutuklanıp tahliye edildikten sonra tekrar tutuklanmaları ve anılarında ilk tutukluluklarıyla ikinci tutuklulukları arasında bir kıyaslama yapmış olmaları sayesinde 12 Mart'ın kendi içinde ikiye bölündüğü çıkarımının yapılması kolaylaşmıştır. 12 Mart bu şekliyle ele alındığında ise Mart 1972 tarihiyle başlayan ikinci dönemin ilk dönemden çok daha sert geçtiğini söylemek gerekir. Mahir Çayan, Ulaş Bardakçı, Ziya Yılmaz, Cihan Alptekin ve Ömer Ayna'nın kaçıyla başlayan süreç Kızıldere katliamıyla son bulmuştur. Bu olaylar önce mahkûmlara umut vermiş ardından bir hezimet duygusu yaratmıştır. Bu olayların ceza rejimindeki yansıması ise mahkûmlara yönelik baskının artması ve daha gelişmiş iktidar tekniklerinin kullanılması olmuştur. Çalışmada ikinci dönem şeklinde adlandırılan bu dönemde, birinci dönemin acemi ve kuralsız uygulama ve anlayışı terk edilmiştir. Kaynar'ın da belirttiği, "Darbeler hem birbirlerinden öğrenir hem de birbirlerine öğretirler." (2017: 34)

önermesi özellikle de 12 Mart için söylemek gerekirse bir anlamda kendi içinde dahi bir öğrenme sürecinin gerçekleştiğini ispatlar.

Kopuş ve süreklilik çerçevesinde ele alındığında ise 12 Mart'ın 12 Eylül'de zirve yapan depolitizasyon sürecinin öncülü olduğunu söylemek mümkündür. 12 Eylül'deki devletin siyasi alanın kendisi haline geldiği durumun ilk adımları; partiler üstü siyaset çerçevesindeki uygulamalarla, şimdi bile başka formlarda karşımıza çıkan devlet aklının alamet-i farikası olan milli güvenlik kavramıyla, toplumu bir gözetleme kulesine çeviren muhbir vatandaşlıkla ve sol muhalefetin sesinin kısılmasıyla başlamıştır. 12 Mart'ı yıllar sonra masaya yatıran çalışmalar, darbenin ancak 12 Eylül'le anlaşılacağı kanısındadır (Aral, 2021: 20). Şüphesiz bu kanı çok da yanlış değildir ama sadece ve sadece 12 Eylül ile anlam kazanan bir 12 Mart tasavvuru üzerinden muhtıranın ve etkilerinin irdelenmesi bir eksiklik barındırmaktadır. Çalışmada da vurgulandığı gibi açık seçik kişileşmiş iki karşıt aktörünün olmaması bu olayı kendinden sonraki darbe ile ilişkilendirmeye mecbur kılmamalıdır. 12 Mart'ı bir dönem olarak ele alıp, ağır havasını, kasvetini ve baskısını maruz kalanların anlatımları eşliğinde çözümlemek gerekir. Çünkü 12 Mart ancak bu şekliyle bir muhtıra değil, bir darbe olarak algılanacak ve tarihteki yerini bulacaktır. Buna ek olarak şu soruyu da sormak gerekir: 12 Mart ve 12 Eylül bütünlük bir süreçse, 12 Eylül'e giden yolda 70'li yılların sonuna doğru solun durumu literatürde fazlaca irdelenirken 12 Mart dönemindeki sol ne kadar ele alınmıştır? Bu birleşik değerlendirmede sol, 12 Mart öncesinde, 68' kuşağı gösterileriyle, Kommer'in arabasının yakılması gibi sansasyonel olaylarla, kırlardaki hareketliliği ile anılıp geçilmektedir. 12 Eylül'e yol verdiği söylenen 12 Mart'ın, sola ilişkin değerlendirmeler açısından hapishanede olması dolayısıyla es geçildiği görülmektedir. Oysaki 12 Eylül öncesi soldaki parçalanmalar ve dalgalanmalarda 12 Mart'ta solun hapishane deneyiminden izler bulmak mümkündür. 70'li yılların ortasından itibaren artan sekter tutumu, 12 Mart'ta THKO, THKP-C TKP/ML gibi örgütlerin lider kadrolarının öldürülmesinden sonra hapishane içerisinde izole olmuş haldeyken iktidarın aynılaştırma tekniğine yönelik bir tepkisi olarak okumak mümkündür.

İlk dönemdeki ilkel iktidar tekniklerine ve ikinci dönemde daha gelişmiş iktidar tekniklerine mahkûmlarca çeşitli biçimlerde karşı konulduğundan ve bir direniş ortaya

koymaya çalıştıklarından muhakkak bahsetmek gerekir. Çalışmanın birincil önemdeki çıktılarında biri de hapisanede salt bir zulüm, baskı ve şiddetten oluşan iktidar betimlemesinin yapılmadığı, buna karşı küçük ya da büyük ölçekte geliştirilen direniş hareketlerini de çözümlenmeye çalışmasıdır. Bu çalışma Türkiye solunun hapisane tarihinde bir direniş penceresi açmıştır. Örneğin, solun hapisane tarihinin aktarıldığı Şaban Öztürk'e ait olan kitapta, 12 Mart dönemi hem siyasi olaylar hem de solun hapisane deneyimi anılara dayanarak aktarılmaktadır (2010: 227-447). Ancak bahsedilen çalışmada Foucaultcu anlamda bir iktidar, disiplin ve direniş değerlendirilmesi kitapta yer almamıştır. O dönemdeki olaylar, anılar üzerinden aktarılmış eleştirel söylem analiziyle incelenmemiştir. Oysa tıpkı Foucault'da olduğu gibi bu çalışmada da iktidarın rasyonalitesini anlamak için onun kapattığı kimliğe bakılmıştır. Ayrıca, Öztürk'ün çalışmasından farklı olarak anılar, eleştirel söylem analizi yoluyla mekân, zaman, olaylar ve öznelere kimlikleri ile birlikte düşünülerek bir iktidar ilişkisi çerçevesinde aktarılmıştır. Buna ek olarak çalışmada yer alan direniş kısmı Türkiye solunun incelenmesinde hapisanedeki direnişinin de hesaba katılmasına katkı sunmuştur. Solun mücadele tarihine ilişkin literatürün, hapisaneyi bir yenilgi, sonucun baştan belirlendiği bir ilişki olarak ele almasına karşın bu çalışma hapisane içerisinde de bir direnişin olanaklılığını ortaya sermeye çalışmıştır. Bu açıdan denilebilir ki, günümüz Türkiye solunun şiddetsiz direniş ve eylem kolunun kökleri, 12 Mart hapisanelerine kadar geri götürülebilir.

Bu çalışma kriz dönemlerinde iktidarın tek bir odakta toplandığı ve ikincil iktidarların belirsizleştiği savının aksini kanıtlamaktadır (Kürkçü, 1989). Çalışmanın üçüncü bölümünde ele alınan anılarda ideolojik grupların mahkûmlar üzerinde kurduğu iktidarın zaman zaman cezaevi yönetiminin iktidarından daha etkili olduğu söylenebilir. Mahkûmlar bu ideolojik örgütler tarafından belirli bir biçimde davranmaya yönlendirilmiştir. Aynı zamanda buradan hareketle çalışmanın çıktıları Gürbilek'in "Foucault'nun kuramının cezaevinde grupların kurduğu iktidarların diğer iktidarla farkını belirtmeye yetmeyeceği" (1989: 10) önermesinin de aksini işaret etmektedir. Çünkü mahkûmların ideolojik grupla kurdukları ilişki çoğu zaman cezaevi yönetiminin baskılarına bir bariyer olmaktan fazlası haline gelmiştir. Gruba ve kimliğe bağlılık iktidara yönelik bir direniş biçimi olmasının ötesine geçmiş mahkûm üzerinde bir iktidar yaratmıştır. Zaten Foucault'nun da iktidar çözümlenmelerinde, iktidarın özneyi

belirli bir kimliğe bağladığı ifade edilmektedir. Bu kimliğe bağlanma olgusu her zaman için iktidarın makbulü olan kimlik anlamında değildir. Çünkü iktidarın makbul kimliğini kurabilmesi için sınırların dışında kalması gereken bir kimliğe ve onun üzerinden üreteceği bir meşruiyete ihtiyacı vardır. 12 Mart'ın hapishanelerinde de olan budur. Mahkûmlar ideolojik örgütlerine ve kimliklerine sıkı sıkıya bağlanmış haldedir. Bunun nedenlerinden biri toplumdan dışlanmış olmalarının ardından “içeride” bir homojen toplum oluşturma ihtiyacıdır. Diğeri ise iktidarın mahkûmu çıplaklaştırmaya, nesneleştirmeye yönelik tekniklerine karşı kimliği bir örtü biçimine getirmeleridir. İktidara karşı kimliği direniş biçimi olarak kullanırken, aynı zamanda mahkûm kimliğin normlarını kendi üzerinde iktidar odağı haline getirmiştir.

Makbul kimliğin, dışlanmış kimlik üzerinden meşruiyetini biraz daha açıklayarak çalışmanın çıktılarında birini daha netleştirmek yerinde olacaktır. Bu hamleyle 12 Mart'ın sola yönelik bir darbe olması noktasında da tablo netleştirilecektir. Muhtıra sonrasındaki dönemde gerek sıkıyönetim bildirimleriyle gerek basında yer alan haberlerle ve hapishanenin bir bölme pratiği olmasıyla, sol belirli bir öznellik (kimlik) biçiminde ele alınmıştır. 12 Mart dönemi ile sisteme kökten eleştiriler sunan, sınıfsız-kaynaşmış toplum tahayyülünün aksine gelişen bir muhalefet odağı olan sol, siyasal ve toplumsal alandan iç düşman ilan edilerek dışlanırken yerine Ortanın Solu anlayışı ikame edilmiştir. Bir öznellik biçimi olarak solun makbulü “aşırı uçlarda” yer almayan Ortanın Solu olmaktadır. 12 Mart döneminde ceza rejimi içinde gerek mahkemede, gerek sorgu sürecinde ve hapishanede cezalandırılan suç değil suçlu olmaktadır. Tüm bu süreçlerde anılardan anladığımız kadarıyla suçlunun kimliğine yönelmiş sorgulamalar ve cezalar mevcuttur.

Anı yazarlarının genelinde, hapishanede gösterilen kimliğe bağlanıp onu kendi davranışları üzerinde iktidar haline getirme durumuna ilişkin anı yazdıkları dönemde bir farkındalık oluştuğu söylenebilir. Hapishane, mahkûmları kimliklerine bağlanmalarına zorlamıştır (tabiatı itibarıyla) ancak, yaşamlarının ilerleyen dönemlerinde geriye dönüp anıları değerlendirdiklerinde duruma daha başka boyutlardan bakmaya başlamışlardır. Örgütler arası kavgalar, örgütsüz tutuklulara yönelik küçümseyici ve zaman zaman dışlayıcı davranışlar tarihsel süreçte anlamsızlaşmıştır.

Sonuç olarak, bu alışma 12 Mart'ı bir darbe olarak ele alabilmek için mikro iktidar ilişkilerinin özömlenmesi ihtiyacını, Foucault'nun kuramsal zemininden hareketle hatıratın olanaklarından yararlanarak karşılamıştır. Hem 12 Mart'ın hatırat üzerinden okunmasına ilişkin çalışmalarda hem de Foucault'nun kuramının Törkiye özelinde bir pratik olarak irdelenmesinde literatÖre katkı sunmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F., (2015). *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945- 1980*. İstanbul: Hil Yayın
- Ahmad, F., (2019). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Akay, A., (1995). *Michel Foucault İktidar ve Direnme Odakları*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık
- Akgün, E., (2008). *12 Mart Muhtırası: Sınıfsal Açından Bir Değerlendirme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Akşin, S., (1997). *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi I. Cumhuriyet*
- Aktolga, M. R., (2018) *Hatıralar: Nereden Başlamıştık, Nerelere Gitti İşin Ucu*. Amsterdam: Alter Yayıncılık
- Altan, Ç., (1972). *Büyük Gözaltı*. Ankara: Bilgi Yayınevi
- Aral, F., (2021). 12 Mart Darbesi Üzerine. *Toplumsal Tarih* (328). 20-26
- Atılğan, G., (2020). 12 Mart: Kapanan ve Açılan Yollar. M. K. Kaynar, içinde *Türkiye'nin 1970'li Yılları*. (s.55-86) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aytürk, İ. & Bora, T., (2020). Yetmişli Yıllarda Sağ-Sol Kutuplaşmasında Siyasi Düşünceler. M. K. Kaynar, içinde *Türkiye'nin 1970'li Yılları*. (s.307-328) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bayram, A. K., (2003). İktidar Çözümlemelerinde Bir Mihenk: Michel Foucault. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 33-46
- Beşikçi, M., (2018). Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz. *Toplum ve Bilim*. (144). 253-284
- Bingöl, O., (2019). Foucault'da İktidar, Beden ve Özne Üçlüsü. *Asia Minor Studies*, 7(2), 327-334
- Birand, M. A. Çaplı, B. & DüNDAR, C., (2008). *12 Mart: İhtilalin Pençesinde*. Ankara: İmge Kitabevi

- Birinci, A., (2012). *Tarihin Hududunda – Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*. İstanbul: Dergah Yayınları
- Bryman, A., (2012). *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press
- Canetti, E., (2012). *Kitle ve İktidar*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Canpolat, N., (2005). Foucault. N. Rigel içinde, *21. Yüzyıl İletişim Çağını Aydınlatan Kuramcılar Kadife Karanlık*. (s.75-138). İstanbul: Su Yayınları
- Chamberlayne, P., J. Bornat & T. Wengraf. (2003). Introduction: The Biographical Turn. in *The Turn to Biographical Methods in Social Science*. (edt. P. Chamberlayne et al). London & New York: Routledge, p. 1-30.
- Ersan, V. (2020). *1970'lerde Türkiye Solu*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Fairclough, N., (2006). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press
- Foucault, M. (2011b). *Büyük Kapatılma*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Foucault, M., (1992). *Hapishanenin Doğuşu*. Ankara: İmge Kitabevi
- Foucault, M., (1999). *Bilginin Arkeolojisi*. İstanbul: Birey Yayınları
- Foucault, M., (2002). *Toplumunu Savunmak Gerekir*. İstanbul: YKY Yapı Kredi Yayınları
- Foucault, M., (2011a). *Entelektüelin Siyasi İşlevi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Foucault, M., (2012). *İktidarın Gözü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Foucault, M., (2014). *Özne ve İktidar*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Foucault, M., (2015). *Öznenin Yorum Bilgisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Gevgilili, A., (1973). *Türkiye'de 1971 Rejimi: Tarım Toplumundan Sanayi Toplumuna Geçiş Aşaması*. İstanbul: Milliyet Yayınları
- Gezen. B., (2020). *Dönemin Tanıklarının Anılarında 12 Mart 1971 Muhtırası*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Gutting, G., (2010). *Foucault*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları
- Gürbilek, N., (2015). *Sessizin Payı*. İstanbul: Metis Kitap

- Kahveci. T., (2018). *Foucault Perspektifinden Türkiye’de 12 Eylül Askeri Darbe Döneminin Analizi (1980-1983)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Kayalı, K., (2018). *Ordu ve Siyaset: 27 Mayıs – 12 Mart*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Kaynar, M. K., (2017). Türkiye’nin 60’lı Yıllar Üzerine Bazı Notlar. M. K. Kaynar, içinde *Türkiye’nin 1960’lı Yılları*. (s.23-58) İstanbul: İletişim Yayınları
- Kaynar, M., K., (2020). Anarşinin Türkçesi, Bir Anarşi Lejantı: 3K4F. M. K. Kaynar, içinde *Türkiye’nin 1970’li Yılları*. (s.137-176) İstanbul: İletişim Yayınları
- Keskin, F., (2011a). Büyük Kapatılma. M. Foucault içinde, *Büyük Kapatılma*. (s.11-19). İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Keskin, F., (2011b). İktidarın Gözü. M. Foucault içinde, *İktidarın Gözü*. (s.): İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Koca, S., (2020). Hürriyetten Otoriteye: 12 Mart Dönemi Anayasa Değişiklikleri. M. K. Kaynar, içinde *Türkiye’nin 1970’li Yılları*. (s.87-98) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kürkçü, E., (mülakata yapılan) (1989). Hapishane Tanıklıkları. Gürbilek, N., (Mülakat yapan) *Defter* (9)
- Lukes, S., (2016). *İktidar: Radikal Bir Görüş*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Mann, M., (2013a). *İktidarın Tarihi Cilt 1: Başlangıcından 1760’a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*. Ankara: Phoenix Yayınevi
- Mann, M., (2013b). *İktidarın Tarihi Cilt 2: Sınıfların ve Ulus Devletlerin Yükselişi 1760-1914*. Ankara: Phoenix Yayınevi
- Mann, M., (2017). *İktidarın Tarihi Cilt 3: Küresel İmparatorluklar ve Devrim 1890-1945*. Ankara: Phoenix Yayınevi
- Martinez, D. F., (2007). From Theory to Method: A Methodological Approach within Critical Discourse Analysis. *Critical Discourse Studies*, 4(2): 125-140
- Megill, A., (1998). *Aşırılığın Peygamberleri*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Oranlı, İ., (2012). Biyopolitikanın Doğuşu ve Foucaultcu Eleştirisi. *Cogito*, (70-71), 39-51.

- Öz, E., (2019). *Yaralısın*. İstanbul: Can Yayınları
- Özmkas, U., (2018). *Biyopolitika: İktidar ve Direniş*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Öztürk, Ş., (2010). *Türkiye Solunun Hapishane Tarihi 2. Cilt*. İstanbul: Yar Yayınları
- Poulantzas, N., (2014). *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*. Ankara: Epos Yayınları
- Ritzer, G., & Stepnisky, J., (2018). *Modern Sosyoloji Kuramları*. De Ki Yayınları
- Roberts, B., (2002). *Biographical Research*. Buckingham & Philadelphia: Open University Press,
- Roberts, B., (2002). *Biographical Research*. Buckingham & Philadelphia: Open University Press
- Russell, B., (2002). *İktidar*. İstanbul: Cem Yayınları
- Sağır, A., (2015). *Bizi Güneşe Çıkardılar*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Savran, S., (2016) *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri Cilt 1: 1908-1980*. İstanbul: Yordam Kitap
- Smith, S. & Watson, J., (2001). *Reading Autobiography – A Guide for Interpreting Life Narratives*. Mineapolis & London: University of Minnesota Press,
- Smith, S., & Watson J., (2001). *Reading Autobiography – A Guide for Interpreting Life Narratives*. Mineapolis & London: University of Minnesota Press
- Soysal, S., (2011). *Şafak* İstanbul: İletişim Yayınları
- Soysal, S., (2020). *Yenişehir’de Bir Öğle Vakti*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Subaşı, E., (2017). *Kapitalist Devlet, Güvenlik ve Toplumsal Düzen: 12 Mart 1971 Muhtırasını Açıklamak*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Taşkın, Y. & Aydın, S., (2018) *1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Tekelioğlu, O., (1999). *Michel Foucault ve Sosyolojisi*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, 12.3.1971, B:70, O:1, XII,

Üskül, Z., (2014). *Bildirileriyle 12 Mart 1971 Dönemi Sıkıyönetimi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Üskül, Z., (2021). 12 Mart Darbesi: Neye, Kime Karşı? *Toplumsal Tarih*. (328). 26-32

Yurtsever, H., (2016) *Yükseliş ve Düşüş: Türkiye Solu 1960-1980. Türkiye Solu 1960-1980*. İstanbul: Yordam Kitap

Zürcher, E. J., (2017). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları

EK 1. İNCELENEN HATIRATIN LİSTESİ

Aktolga Münir Ramazan (2018) *Hatıralar: Nereden Başlamıştık, Nerelere Gitti İşin Ucu*. Amsterdam: Alter Yayıncılık.

Aren Sadun (2006). *Puslu Camın Arkasından*. Ankara: İmge Kitabevi.

Arolat Osman Saffet (2018). *Bir Gençlik Liderinin Anıları 1959-1974*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Baykurt Fakir (1999). *Bir TÖS Vardı Özyaşam -5*. İstanbul: Papirüs Yayınları.

Belli Sevim (1994). *Boşuna mı Çiğnedik: Anılar*. İstanbul: Belge Yayınları.

Bozarslan Mehmet Emin (1974) *İçerdekiler Dışardakiler*. İstanbul: Koral Yayınları.

Bozkurt Ali (2000). *Köyden Köye – 12'den 12'ye* Ankara: Eğitim-Sen Yayınları.

Ciravoğlu Ömer (1992). *Titrek Hamsi Örgütü*. İstanbul: Pencere Yayınları.

Coşkun Süleyman (2009) *Tutukluymuşuk* İstanbul: TÜSTAV Sosyal Tarih Yayınları.

Çalışlar Oral (2010) *Mamak Askeri Cezaevi Anılar (1971-1980)*. Everest Yayınları.

Erhat Azra (2020). *En Hakiki Mürşit Gülleyla'ya Anılar*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Erik Şaban (1992). *Zor Günler*. Yalçın Yayınları.

Gazioğlu Gültekin (2006) *Roman Gibi* Ankara: Eğitim-Sen Yayınları.

İba Şaban (2006). *Hal ve Gidiş*. İstanbul: Pencere Yayınları.

Karadeniz Harun (1979). *Yaşamımdan Acı Dilimler*. İstanbul: May Yayınları.

Keskin Atilla (2005). *Acılara Yenilmeyen Gülümseyişler*. Gendaş.

Kökden Uğur (2009). *12 Mart Günlükleri: Karşı Günlük*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kuray Sarp (2008). *İsyân ve Tevekkül*. İstanbul: Birharf Yayınları.

Livaneli Zülfü (2012). *Sevdalım Hayat* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Mumcu Uğur (2009). *Sakıncalı Piyade*. Ankara: UM:AG Yayınları.

- Oran Baskın (1991). *Nerde O Eski Mapushaneler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öz Erdal (2016). *Defterimde Kuş Sesleri*. İstanbul: Can Yayınları.
- Öztürk Sırrı (1999). *12 Mart 1971'den Portreler 1*. İstanbul: Sorun Yayınları.
- Polat Selçuk (2007). *Mahşerin Beyaz Atlısı*. İstanbul: Kibele Yayınları.
- Sargın Nihat (2005). *Davalalar, Savunmalar, Cezaevi Anıları*. TÜSTAV.
- Sarihan Ayhan (2012). *Unutmayacağız, Barışmayacağız, Affetmeyeceğiz: 12 Mart ve 12 Eylül Anıları*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Sarihan Zeki (2005). *Benim Hapishanelerim*. İstanbul: Berfin Yayınları.
- Sarp Atilla (1996) *Tam Demokrat Mavralar* İstanbul: Doruk Yayınları.
- Selçuk İlhan (1987). *Ziverbey Köşkü*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Soysal Sevgi (1996). *Yıldırım Bölge Kadınlar Koğuşu*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Uyanık Durmuş (2003). *Aşılı Zeytin*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Zileli Gün (2002). *Havariler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zileli Gün (2015). *Yarılma*. İstanbul: İletişim Yayınları.